

כה אמר יהוה אלהי ישראל לכל-הגולה...
בנו בתים ושבו... ודרשו את-שלום העיר

«Ούτω λέγει ο Θεός του Ισραήλ προς την διασπορά... οικοδομήσατε οίκους
και κατοικήσατε... και ζητήσατε την ειρήνην της πόλεως».

(Ιερεμίας 29: 4 - 7)

«Καί θά τά στοχάζεσαι μέρα καί νύχτα...» (Ίησούς τοῦ Ναυῆ, 1:8)

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Τοῦ Ραββίνου Ἀθηνῶν Κ. Ἰακώβ Ἀράρ

Θά ἀρχίσω μέ μία κοινή γενική διαπίστωση λέγοντας ὅτι ἡ Θρησκεία ἐπαιξε, παίζει καί θά παίξει σημαντικότερο ρόλο στή ζωή μας — ἴσως τόν πρωταρχικό — ἀφοῦ ἀγκαλιάζει ὅλες τίς ποικιλόμορφες φάσεις τῶν δραστηριοτήτων μας, δραστηριότητες οἱ ὁποῖες εἶναι θρησκευτικό - πολιτικό - κοινωνικές καί ἱστορικό πολιτιστικές - σέ βαθμό τέτοιο πού οἱ διάφοροι μελετητές νά ἰσχυρίζονται κατηγορηματικά γιά τόν ρόλο τῆς Θρησκείας ὅτι εἶναι καθολικός καί ἡ ἐπίδρασή της καθοριστική ἀκόμη καί σήμερα πού ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι τά πάντα ρυθμίζονται ἀπό τό ὕλιστικό κύμα τό ὁποῖο ἔχει ἰσοπεδώσει ὅλες τίς πνευματικές καί ἠθικές ἀξίες. Αὐτή ἡ διαπίστωση γιά τήν σπουδαιότητα τοῦ ρόλου τῆς Θρησκείας, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναμφισβήτητος, βγαίνει ἀβίαστα κι εἶναι ἀπόλυτα φυσιολογική, ἰδιαίτερα γιά μᾶς τοὺς Ἑβραίους — ἀφοῦ μέ τήν ἐμφάνισή μας στό προσκήνιο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, σάν ἄτομα καί οἰκογένεια πρῶτα, σάν κοινωνία, λαός καί κοινότητα ὁμοθρήσκων ἀργότερα, τό φαινόμενο τοῦ Ἑβραϊσμοῦ παρουσιάστηκε σάν Θρησκεία πρωτοποριακή, ξεχωριστή καί μάλιστα ἐπαναστατική. Ὅταν μιλάμε γιά Θρησκεία ἐννοοῦμε τήν ἀποδοχή

ὀρισμένων Ἀρχῶν καί ἀξιωμάτων, καί τό δογματικό πιστεύω τοῦ ταπεινοῦ ὄντος πού εἶναι ὁ ἄνθρωπος γιά τό ὑπέρτατο ἄναρχο ὅσο καί αἰώνιο ὄν πού τό λένε Θεό. Μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ὑπάρξεων ὑπάρχει ἀλληλοεξάρτηση καί εἰδική σχέση πού δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλῃ ἀπ' αὐτήν τοῦ δημιουργήματος πρὸς τόν Δημιουργόν του. Γιά νά διατηρηθεῖ τώρα ἡ σχέση αὐτή καί δὴ ζωντανή, χρειάζεται ἡ σχολαστική ἐφαρμογή ἑνός αὐστηροῦ — ἀν θέλετε τυπο - λατρευτικοῦ συστήματος.

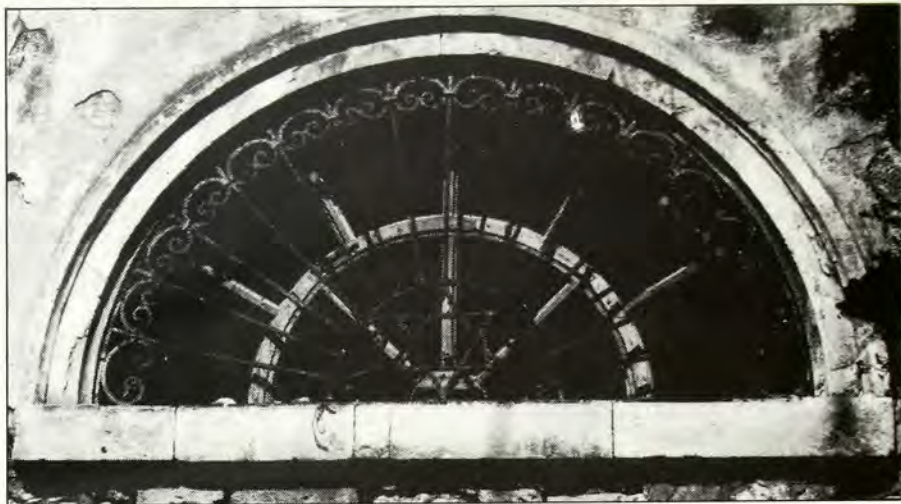
Μέ ἄλλα λόγια ἡ Θρησκεία ὀρίζεται σάν ἓνα θεολογικό - φιλοσοφικό - διαλογιστικό θεώρημα τό ὁποῖο ἀσχολεῖται βασικά μέ τήν σύλληψη τῆς ἰδέας τῆς δημιουργίας καί τοῦ νοήματος τοῦ σκοποῦ τῆς ἐπίγειας κυρίως ὅσο «μεταφυσικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου».

Ἡ κάθε Θρησκεία θέλει τόν πιστό της νά ἔχει ἰδέες καί σκέψεις τέτοιες πού μαζί μέ τίς ἐνέργειες καί πράξεις στίς ὁποῖες τόν προτρέπει, νά ἐξασφαλίζει τήν εὐνοία καί τήν χάριν τοῦ Οὐρανοῦ, ὅπως συνήθως λέμε.

Ἐντελῶς ξεχωριστή, μέ σημαντικές ἰδιαιτερότητες καί

Συνέχεια στή σελ.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ἡ παλιά Ἑβραϊκή συνοικία στά Χανιά

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

Του ΕΥΑΓΓ. ΦΡΟΝΙΜΟΥ

Μέ χαρά οι Κρήτες είδαν να αποκαθίστανται εσχάτως εκ νέου, οι φιλικοί δεσμοί τούς οποίους είχαν ανέκαθεν με τον ευγενή έβραϊκό λαό. Διότι αι σχέσεις ως γνωστόν είχαν διακοπή βεβαίως, τό 1944, λόγω τής γενομένης τότε τελείας καταστροφής και του άφανι-

σμού των άτυχών συμπολιτών μας Έβραίων, εκ των οποίων δέν απέμειναν σήμεραν ειμή 2 - 3 οικογένειες στά Χανιά. Μέχρι δέ τότε έξούσαν εύτυχείς και ήσυχoi ούτοι μεταξύ μας, και πάντοτε περιεβάλλοντο από όλους μας, με αισθήματα αγάπης και συμπαθείας.

Ακόμη δέ κατά τούς σκοτεινούς χρόνους τής δουλείας, πάντοτε, έστάθημεν παρά τόν πλευρόν των πρόθυμοι αútων συμπαραστάται και ύποστηρικταί. Δι' αυτό δέ και ούδέποτε παρουσιάσθη στήν Κρήτη τό φαινόμενον να άλλαξοπιστήσκει Έβραϊος από πίεση Έλλήνων ή να καταντήσκει ζητιάνος.

Αφορμή δέ, γιά τό ξαναζωντάνεμα των σχέσεών μας με τόν Ιουδαϊκό κόσμο, έδωκε εκτός των άλλων, και ή απόφασις του Ισραήλ, να αγοράση τά χαρούπια τής νήσου μας, και μάλιστα σέ καλές τιμές.

Μέ ιδιαιτέραν επίσης χαράν, ή Κρήτη, έδέχθη πρό μηνών και τήν επίσκεψη ομάδος νεαρών, ξανθών Έβραίων επιστημόνων, κατά τό πλείστον γεωπόνων, οι όποιοι με έξαιρετικόν ζήλον, ήρθαν να μελετήσουν και να εξετάσωσιν τήν Κρητική γή και τά προϊόντα της.

Εύχης έργο όμως θά ήτο, εάν παρομοία ομαδική επίσκεψις ή και συχνότεραι άτομικαί επισκέψεις έγέγοντο και από τήν Κρήτην πρός τήν Παλαιστίνην. Διότι έτσι, θά ήμπορούσαμεν να αντιληφθούμε καλύτερα, τά σπουδαία έργα τά όποια έχει να επιδείξη τό νεαρόν, αλλά γεμάτο ζωήν και δυναμισμόν Κράτος του Ισραήλ, τό όποιον είναι πράγματι άξιον θαυμασμού. Διότι πάνω από τήν άιμο, στάς έρήμους τής Παλαιστίνης, άφου μόνο του άγωνίστηκε και κατόρθωσε να άποκτήσει τήν άνεξαρτησία του, μόνο του επίσης και πάλιν κατόπιν, χωρίς βοήθεια κανενός, και-

Κάποιες μονομερείς δηλώσεις του βουλευτού κ. ΔΙΟΝ. ΛΙΒΑΝΟΥ

Οβουλευτής κ. Διον. Λιβανός ήταν μέλος μιάς επιτροπής που επισκέφτηκε τήν περιοχή του Ισραήλ όπου διαδραματίζονται τά γεγονότα. Σέ δηλώσεις του στην ελληνική τηλεόραση και τόν Τύπο ό κ. Λιβανός ανέφερε, μεταξύ των άλλων, ότι: «Οί Ισραηλινοί πετάνε από τά ελικόπτερα δεμένους Παλαιστίνους».

Επειδή ό κ. Λιβανός εκανε αυτές τίς δηλώσεις μέ τήν ιδιότητα του Έλληνα βουλευτού, ό πρόεδρος του ΚΙΣ κ. Ίωσ. Λόβιγγερ με επιστολή του, στις 22 Μαρτίου 1988, ζήτησε από τόν κ. Λιβανό να του δώσει συγκεκριμένα στοιχεία γιά τά περιστατικά που ανέφερε. Ό κ. Λιβανός, στην άπάντησή του τής 19 Απριλίου 1988, έδωσε στοιχεία (ήμερομηνία, όνόματα κ.λπ.) γιά τό «γεγονός» και προσδιόρισε μάλιστα και ήμερομηνίες τριών Ισραηλινών έφημεριδων

που, κατ' αυτόν, τό ανέφεραν.

Έρευνα που έγινε στις έφημερίδες που ό κ. Λιβανός υπέδειξε, απέδειξε τό ακριβώς αντίθετο: **οι συγκεκριμένες έφημερίδες στις συγκεκριμένες ήμερομηνίες διέψευδαν κατηγορηματικά ότι είχε συμβεί κάτι σχετικό!** Όποτε προκύπτει ότι ό κ. Λιβανός, έστω άθελά του, έπεσε θύμα ύποβολιμαίας ψευδούς πληροφόρησης. Τό έρώτημα, λοιπόν, που προκύπτει είναι: πώς ένας υπεύθυνος πολιτικός άνδρας υιοθετεί άβασάνιστα και παρουσιάζει τέτοιες συγκλονιστικές προπαγανδιστικές άπόψεις μιάς πλευράς χωρίς να τίς έλέγξει ή να τίς διασταυρώσει; Πώς;

Τά «Χρονικά» συνήθως δέν δημοσιεύουν παρόμοια θέματα άμεσης επικαιρότητας αλλά εκριναν ότι τό θέμα αυτό ενέχει κάποια ιστορική σημασία.

το περιβάλλεται από θανασίμους έχθρους, επέτυχε εν τούτοις τάχιιστα να δημιουργήσει το ανώτερον κέντρον του πολιτισμού της 'Ανατολής.

Πώς και πότε παρουσιάσθηκαν τó πρώτον οι 'Εβραίοι στην Κρήτη, δέν υπάρχουν εξακριβωμένοι πληροφοροίαι.

Λέγεται όμως, ότι ήδη από της Μινωικής εποχής, υπήρχε φρουρά 'Εβραϊκή εις τά ανάκτορα της Κνωσσοῦ, πράγμα τό όποίον φανερώνει ό- τι καί από τότε υπήρχαν καί δεσμοί μεταξύ Κρητών καί 'Εβραίων.

"Αλλωστε καί ή περίφημος γιά τό πολεμικόν της μένος, φυλή τών Φιλισταιών, ή όποία έζούσε κατά την έποχή της Παλαιάς Διαθήκης εις Παλαιστίνην, ήτο Κρητικής προελεύσεως. Καί ό Χριστιανισμός εις την νήσο μας διεδόθη επίσης από 'Εβραίον, τόν 'Απόστολον Παύλον, ό όποίος μάλιστα έχειροτόνησε τόν πρώτον 'Επίσκοπον αύτης, τόν Τίτο. Είς δέ τās πράξεις τών 'Αποστόλων γίνεται λόγος καί περί Κρητών κατοικούντων εν 'Ιουδαία.

Μετά την κατάληψιν της Παλαιστίνης υπό τών Πτολεμαίων, πολλοί 'Εβραίοι αναγκάσθηκαν νά καταφύγουν στην Κρήτη. Καθώς επίσης καί όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την 'Ιερουσαλήμ.

3. "Όμως πολύ άργότερα, ήτοι επί της έποχής τών 'Ενετών, φαίνεται ό- τι άρχισε συστηματική μετανάστευσις 'Εβραίων εις την νήσον μας. Προήρχοντο δέ κυρίως έκ της 'Ισπανίας, κατά τόν 15ον αιώνα, ως μαρτυρεί καί ή διάλεκτος αύτών, ή όποία ήτο γεμάτη 'Ισπανικές λέξεις. 'Αλλά καί από την 'Ενετίαν κατά τό 1934, όταν οι 'Εβραίοι έξεδιώχθηκαν άπ' έ- κεί κατέφυγαν στην Κρήτη.

'Ο ιστορικός **Ψιλάκης**, εις την 'Ιστορίαν της Κρήτης, αναφέρει ό- τι, οι έν Κρήτη 'Ισραηλίται, ήσαν μέν άπόγονοι τών ανέκαθεν έν αύτή καί μάλιστα έν τή μεγαλουπόλει Γόρτυνι καί πρό της υπό του Τίτου άλώσεως της 'Ιερουσαλήμ, καταφυγόντων 'Εβραίων, άλλ' ως φαίνεται τουλάχιστον εις τās πόλεις της Κρήτης, ό- υτοι προήρχοντο από τούς έξ 'Ισπανίας πρό πάντων εκδιωχθέντας.

'Η ζωή δέ αύτών έν Κρήτη, υπό τό καθεστώς της 'Ενετίας ήτο παρομοία πρός εκείνην τών κατά την έποχήν του μεσαίωνος έν Γαλλία κ.λ.π. διαβιούντων όμοεθνών των. Δηλαδή τό Κράτος συμπεριεφέρετο πρός αύ- τούς, περίπου όπως σέ κτήνη καί σέ δούλους. "Ετσι τούς επεβάλλετο, νά διαμένουν εις όρισμένα μέρη καί εις όρισμένες συνοικίες τών πόλεων, κα-

Οι φωτογραφίες του άρθρου είναι από την παλιά έβραϊκή συνοικία τών Χανίων.

τά τό πλείστον εις τās χειρότερας, ως λ.χ. οι 'Εβραίοι τών Χανίων, οι ό- ποίοι ήσαν περιορισμένοι εις την συνοικίαν την λεγομένην 'Εβραϊκή. 'Α- πηγορεύετο εις αύτούς νά άποκτούν άκίνητα, ή νά τοκίζουν χρήματα, εξε- τέλουν τό έργον του δημίου εις θανα- τικάς ποινάς, δέν ήδύνατο νά εκπλη- ρώσουν έλευθερώς τά της λατρείας αύτών, καί δέν ήσαν δεκτοί εις τά φρούρια.

'Επεβάλλοντο δέ πρός τούτοις εις αύτούς άγγαραίαι, καθώς καί ή υπο- χρέωσις νά φέρωσιν επί τών θυρών τών οίκων των τό γράμμα Ο εις μέγε- θος άρτου κ.λ.π.

Τήν φρικώδη ταύτην κατάστασιν, έπεχείρησε νά βελτιώση κάπως, έ- νας 'Εβραίος έκ Ρεθύμνης, ό **Σαμου- ήλ Μαυρογόντος**, κατά τόν 15ον αιώνα. Ούτως διετήρει επικοινωνία μετά τών 'Εβραίων της 'Ενετίας καί ήτο πλουσιώτατος, περιελθών δέ εις έριδα μετά τών έντοπίων άρχών, έ- πειδή ήρνεϊτο νά πληρώνη τούς φό- ρους, προσέφερε τās υπηρεσίας του εις την 'Ενετικήν Πολιτείαν, διά νά καταπνίξη δολίως μίαν 'Επανάστα- σιν ή όποία είχε τότε έκραγή έναν- τίον της υπό τών Γαβαλάδων.

'Η δέ 'Ενετική Πολιτεία πρός άντα- μοιβήν του έδέχθη καί παρεχώρησε εις αύτόν καί τούς άπογόνους του, άρκετά προνόμια. Συγχρόνως έβελ-

τίωσε την θέσιν τών όμοεθνών του. Ούτω τούς άπήλλαξε της υποχρεώ- σεως νά έκτελούν έργα δημίου κατά την ήμέρα του Σαββάτου, έδέχθη νά περιορίση τās άγγαραίαις των κ.λ.π.

Πάντως καί μετά ταύτα, **ή ζωή τών 'Εβραίων επί Βενετοκρατίας έν Κρή- τη**, ήτο φρικτή. Χειρότερα καί τών έν- τοπίων 'Ελλήνων, πρός τούς ό- ποίους, έκ φόβου, αναγκάζετο ή Διοί- κησις νά φέρεται μέ περισσήν περι- σκεψιν διά νά μή επαναστατούν.

"Αποτελεί δέ γεγονός ιστορικόν έ- ξηκριβωμένον, ό- τι ούδείς 'Εβραίος κατά την περίοδον αύτήν απέκτησε άξίωμα έν Κρήτη.

Οι 'Ενετοί ήμέραν καί νύκτα έπω- φθαλμιούσαν κυρίως τά χρήματα τών 'Εβραίων, τά όποία βοηθούσης καί της φήμης, έθεωρούντο άφ' ενός άνεξάντλητα, άφ' έτέρου δέ έπιμε- λώς άποκρυβέντα.

"Ως αναφέρει δέ ό ιστορικός **Κριά- ρης**, οι 'Εβραίοι της Κρήτης μέχρι του 1387, έπλήρωναν 1.000 υπέρπυ- ρα, έτησίως, δηλαδή ποσόν σημαντι- κόν, λαμβανομένου ύπ' όψιν, ό- τι κα- τά την τότε έποχή, τά χρήματα ήσαν σπάνια. Κατά δέ τό έτος εκείνο, ή 'Ε- νετική Σύγκλητος, επί τή προφάσει ό- τι οι έν Κρήτη 'Ιουδαίοι, ήσαν πολλοί καί πλουτίζουν, άνεβίβασε τό ποσόν, εις 3.500 υπέρπυρα.

"Αλλά έκτός τούτου, καί όσάκις οι

Ένετοί της Κρήτης είχαν ανάγκη χρημάτων, κατέφευγον στους Έβραίους, τους οποίους υποχρέωναν, υπό τύπον δήθεν δανείου, να τους καταβάλουν συνήθως μεγάλα ποσά, τά οποία έννοείται ουδέποτε καί επέστρεφαν.

Γεννάται όμως τό έρώτημα, πώς κατόρθωσαν οί Έβραίοι, οί οποίοι έζούσαν εις τόσο μεγάλην άθλιότητα, κατά τούς χρόνους εκείνους στην Κρήτη, ν' αποκτούν χρήματα;

Φαίνεται έν πρώτοις, ότι όσοι κατέφευγον έδώ έφεραν μαζί καί τούς θησαυρούς των, ιδίως δέ, οί έξ αυτών προερχόμενοι έξ Ένετίας, οί οποίοι ήσαν άρκετά εύποροι.

Έξ άλλου, όπως είναι γνωστόν, οί Έβραίοι, είναι οίκονόμοι καί συντηρητικοί εις την ζωή των. Έχουν δέ από αρχαιότατων χρόνων συνηθίσει στην άποταμίευση. Προκειμένου λοιπόν οί καταχτητά της Κρήτης, νά έξεύρουν χρήματα, πάντοτε έτρέφοντο κατά πρώτον από τούς Έβραίους, χωρίς νά διστάζουν νά άποσπούν από τούς άτυχείς εκείνους σκλάβους, καί τό τελευταίο των σολδίων.

Συνεπεία των επιθέσεων αυτών, οί Έβραίοι έξηναγκάζοντο νά ακολουθούν πολλάκις τούς Κρήτας, όταν έκαναν έπαναστάσεις κατά των Ένετών, καί νά έπαναστατούν συγχρόνως καί εκείνοι.

Έτσι παρατηρούμε στην περιώνυμο συνθήκη ή όποία έγινε τό 1299 μεταξύ **Άλεξίου Καλλέργη** καί Ένετικής Πολιτείας, διά της όποίας έτερματίσθη ή επί 17 όλόκληρα έτη διαρκέσασα Έπανάστασις αυτού, ότι γίνεται ιδιαιτέρως λόγος σέ 2 άρθρα της, γιά τούς Έβραίους Έπαναστάτας, καί λαμβάνεται μέριμνα υπέρ αυτών.

Η θλιβερά δέ αύτη κατάστασις των Έβραίων στην Κρήτη έξηκολούθησε νά παραμένη άμετάβλητος, καί κατά τούς κατόπιν χρόνους, της **Τουρκοκρατίας**. Διότι καί οί Τούρκοι έμισούσαν τούς Έβραίους καί τούς μετεχειρίζοντο έξ ίσου κακά όπως καί οί Βενετοί.

Μόνον δέ κατά τόν τελευταίον αιώνα της Τουρκικής Κατοχής στην Κρήτη, φαίνεται ότι βαθμιαίως καί χάρις εις την άναγνώρισιν καί την έπιβολήν των μεγάλων άρετών της Έβραϊκής φυλής, υπεχώρησαν κατ' ανάγκην οί Τούρκοι καί έγένετο ή ζωή των Έβραίων άνθρωπινώτερη.

5. Περί του άριθμού των Έβραίων έν Κρήτη, έλλείπουν διά την άρχαιάν έποχήν θετικά πληροφορίαί. Πάντως κατά την Ένετοκρατίαν πρέπει νά ήσαν πολλοί Έβραίοι στην νήσον μας, τούτο δέ προκύπτει, έκ του ότι, ως άναφέρει ο **Ψιλάκης**, ύπήρχε τότε έν Κρήτη καί ιδιαίτερος Δικαστικός κλά-

δος, οί λεγόμενοι «Πρόσωποι», οίτινες είχαν δικαιοδοσίαν επί άστικών δικών, μεταξύ Έλλήνων καί Ίσραηλιτών.

Ο **Ντάπερ** άναφέρει ότι μετά την άλωσιν του Έρακλείου υπό των Τούρκων καί τό 1669, πέντε μόνον άτομα παρέμειναν εις την πόλιν κατά την είσοδο των καταχτητών. Ήτοι 2 Έλληνες ιερείς, μία γυναίκα καί 2 Έβραίοι.

Ο δέ **Γκερόλα** άναφέρει επίσης, την ύπαρξιν στή Κρήτη πέντε έβραϊκών επιγραφών, έκ των όποίων ή μία εύρίσκεται στό Μουσείο Χανίων καί άφορά την Ίσπανικής προελεύσεως οίκογένειαν Κοέν γνωστήν εις την Ίσπανίαν καί εις την Κρήτην από του 16ου αιώνος.

Ο δέ **Τουρνεφόρ**, ό όποιος άργότερα, ήτοι τό 1700 έπεσκέφθη την Κρήτην, λέγει ότι εις μέν τά Χανιά ήσαν 50 Έβραίοι, εις δέ τό Έράκλειον 100.

Ο **Ζίμπερ** έπισκεφθείς καί αυτός την Κρήτην κατά τό 1817, λέγει τά έξης: Στην Κρήτη ύπήρχαν πολλά οίκογένειαι Έβραίων, αί περισσότεραι των όποίων ζούν στά Χανιά. Κατοικούν δέ σέ μικρά σπίτια καί εις όρισμένους δρόμους. Ότι οί Τούρκοι συμπεριφέροντο πρós αυτούς κατά τόν χειρότερον τρόπον, ότι τούς απέκάλουν σκύλους κ.λ.π. ότι οί Έβραίοι μεταξύ των όμίλουν μιá ιδιαίτερη γλώσσαν Ίσπανικής προελεύσεως. Οί περισσότεροι Έβραίοι είναι άπόγονοι εκείνων οί όποιοι έξεδιώχθησαν επί Φερδινάνδου καί Ίσαβέλλας. Οί καλύτερες έβραϊκές παροιρίες της Άνατολής είναι της Κρήτης. Οί Έβραίοι λέγει επίσης έκτός των άλλων, ότι είναι έργατικοί καί φιλοπρόοδοι καί έχουσιν μεγάλην άλληλεγγύην μεταξύ των. Μάλιστα κατά την έποχήν της πανώλους, μέ κίνδυνον, έφερναν τρόφιμα καί έθαπτον χωρίς νά έχουν καμίαν ύποχρέωσιν, όλους τούς νεκρούς, άδιακρίτως ιδιόκούς των καί ξένους.

Κατά την άπογραφήν του πληθυσμού της Κρήτης κατά τό 1858, άναφέρεται ότι ήσαν 907 Έβραίοι στην Κρήτη. Κατά δέ τό 1881, ήσαν 647.

6. Μετά την άπελευθέρωσιν της Κρήτης από του Τουρκικού ζυγού κατά τό 1898 καί την ίδρυσιν της Κρητικής Πολιτείας, ό Έβραϊκός πληθυσμός της Νήσου, άρχισε βαθμιαίως νά έλαττώνεται. Καί κατ' άρχάς μέν έτραπη πρós τά μεγάλα κέντρα της **Άλεξάνδρειας**, της **Σμύρνης** καί της **Κων/πόλεως**, κατόπιν δέ πρós τās **Αθήνας**. Τέλος εις τās άρχάς του τε-

λευταίου παγκοσμίου πολέμου οι Έβραίοι οι οποίοι είχαν απομείνει στην Κρήτη ήταν ολιγότεροι των 500, οι περισσότεροι δέ εξ αυτών έζούσαν στα **Χανιά** και πολύ όλιγοι στο **Ήρακλειον**. Στο **Ρέθυμνο** φαίνεται ότι κάποτε έζούσαν αρκετοί Έβραίοι κατά δέ τό 1412 ό εκεί Τοπάρχης, έλαβε διαταγήν καί τούς έξεδιώξε από τήν αγοράν καί τήν πλατείαν τής πόλεως.

Επίσης καί ή άρχαία **Γόρτυνα** ως έλέχθη ήδη, είχε μεγάλην παροικίαν Έβραίων. **Ήμποτε μάλιστα νά υποστηριχθή ότι ή άρχική έστία των Έβραίων τής Κρήτης ήτο εκεί.** Καί τούτο ίσως διότι ή Γόρτυνα κατά τούς Παλαιοχριστιανικούς Χρόνους ήτο ή μεγαλύτερα και σημαντικότερα πόλις τής Κρήτης.

Αργότερα όμως, οι μέν Έβραίοι τής Γόρτυνας, φαίνεται ότι κατέφυγον στον έν τώ μεταξύ δημιουργηθέντα **Χάνδακα**. Έτσι τελικώς στην Κρήτη, παρέμειναν μόνον 2 Έβραϊκές παροικίες, των Χανίων και του Ήρακλείου ένώ σέ άλλα μικρότερα μέρη τής Νήσου, δέν παρουσιάζονται ίχνη Έβραίων.

Τούτο ίσως πρέπει νά αποδοθεί καί στην γνωστή έβραϊκή τακτική, του νά ζούν ούτοι, μόνον στα μεγαλύτερα κέντρα, διότι εκεί μπορούν

νά αναπτύξουν καί τās εξαιρετικές έμπορικās των ιδιότητας.

Αλλωστε τό Ταλμούδ, διδάσκει, ότι όταν ένας Έβραίος θέλει νά έγκατασταθί σ' ένα ξένο μέρος, πρέπει νά εξετάζει πόσο πωλούνται εκεί τά αυγά. Καί όπου είναι άκριβά, αυτό σημαίνει ότι εκεί υπάρχει κίνησις, καί εκεί πρέπει νά προτιμά νά μένι!

7. Οι Έβραίοι τής Κρήτης, συνήθως ήσαν ύφασματέμποροι, είχαν δέ αναπτύξει αξιόλογη δράση καί εύρίσκοντο σέ στενή έπικοινωνία μέ τīs αγορές του έξωτερικού, καί τό διεθνές Έβραϊκόν κεφάλαιον. Έργατικοί, φιλόνομοι και οίκονόμοι, είχαν κατορθώσει νά συγκεντρώσουν σύν τώ χρόνω αξιόλογες άστικές περιουσίες, πολλά δέ ώραία μέγαλα των Χανίων ήσαν Έβραϊκής ιδιοκτησίας. **Διατηρούσαν δέ στα Χανιά, καί αξιόλογον Κοινότητα και 2 Συναγωγάς.**

Σπουδαία Έβραϊκή προσωπικότης, υπήρξε ό μακαρίτης **Αρχιραβίνος Κρήτης Αβραάμ Ευλαγών** άποθανών όλίγον χρόνον πρό τής εκρήξεως του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Διά τήν δράσιν του κατά τήν Έπανάστασιν τής Κρήτης του 1897, όποτε είχε διασωθεί 28 Χριστιανικές οικογενείας από βέβαιον θάνατον, είχε τιμηθεί διά Χρυσού Σταυρού.

Ούτως κατά τό 1911 εύρισκόμενος

εις Σύμυρνην έφρόντισε διά τήν εξαγοράν παρά των Τούρκων παλαιάς καμπάνας τήν όποιαν ούτοι είχαν άφαιρέσει από τόν Ναό του Αγίου Μηνά Ήρακλείου. Χάρις δέ εις αυτόν, έτοποθετήθη αύτη κατόπιν εκεί όπου ήτο καί άλλοτε.

Κατά δέ τούς Βαλκανικούς Πολέμους, ότε ή τύχη τής Θεσσαλονίκης εκρίνετο, έστάλη παρά του Έλληνικού Κράτους, εις έμπιστευτικήν αποστολήν εις τό Εξωτερικόν, ίνα έπηρεάσει εις Παρισίους τούς μεγάλους παράγοντας του διεθνούς Ιουδαϊσμού υπέρ των άπόψεων τής Ελλάδος. Ούτος επίσης ήτο κάτοχος σπουδαίας βιβλιοθήκης, ήτο δέ εκτός των άλλων καί εξαίρετος μικρογράφος, και έπετύγγανε νά γράφη τās 10 Έντολάς σέ ένα κόκκο σταριού, έθεωρείτο δέ ως σοφός άνθρωπος.

8. Η Έβραϊκή παροικία όμως των Χανίων, είχε νά επιδειξει και διακεκριμένους έπιστήμονες οι όποιοι έδρασαν τόσο έδώ όσον καί στο έξωτερικόν. Κατά τās δοθείσας μοι δέ εύγενώς σχετικές πληροφορίας παρά του συμπολίτου μας κ. **Αλβέρτου Μινέρβου**, μεταξύ των προσωπικοτήτων αυτών συγκαταλέγονται:

Ο Έδμόνδος Φράγκος. Σύγχρονος Δικηγόρος, εις Παρισίους, άνήκων εις παλαιάν καί πρόξενικήν οικογένειαν των Χανίων.

Επίσης ό **Ματθίας Κοέν**, διατελέσας Πρεσβευτής τής Ιταλίας πρό 40 έτών. **Ο Ηλίας Σεζάνας**, ιατρός, διαπρέπας εις Τουρκίαν πρό 60ετίας. **Ο Μπαρτζηλαί**, στρατιωτικός ιατρός, πρό έτών, διαπρέπας εις Τουρκίαν. **Ο Μιχαήλ Κοέν**, όφθαλμίατρος, ζήσας εις Αίγυπτον πρό 40ετίας.

Μεγάλη τέλος προσωπικότης υπήρξε καί ό άείμνηστος **Μίνως Κωνσταντίνης**, Γεν. Πρόξενος τής Πρεσβείας τής Αθήνας, μεγαλοβιομήχανος, διατελέσας επί μακρόν Πρόεδρος τής Έβραϊκής Κοινότητος Αθηνών, άποθανών δέ προσφάτως. Ούτος είχε τιμηθεί διά του άργυρού Σταυρού του Σωτήρος. Είχε δέ χρησιμοποιηθεί από τήν Έλληνικήν Κυβέρνησιν κατά τό 1920 διά διπλωματικήν αποστολήν εις Κωνσταντινούπολιν. Έξέχουσα επίσης φυσιογνωμία του έμπορικου μας κόσμου υπήρξε καί ό **Λεών Αλμπέρτ**, ιδρυτής τής φίρμας Πασχάλ Αλμπέρτ καί Υιός, τής μεγαλύτερης έμπορικής επιχειρήσεως είσαγωγών καί εξαγωγών έν Κρήτη. Από τό 1916 ούτος έγκατεστάθη εις Ιταλίαν όπου διαμένει εισέτι. Οι παλαιοί έμποροι των Χανίων θά τόν ένθυμούνται καλώς. Τά τέκνα

του διαπρέπουν σήμερα, εις ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις εις Μιλάνον.

9. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης ὑπῆρξαν ὀλοὶ Ἕλληνες ὑπήκοοι. Παρηκολούθησαν δὲ μαζί μας καὶ ὅλας τὰς περιπετείας καὶ τὰ μεγαλύτερα ἔθνικά μας γεγονότα. Καὶ αὐτοὶ ἐπίσης ὅπως καὶ ἐμεῖς ἐστρατεύοντο καὶ ἐπολεμοῦσαν, δὲν ὑπάρχει δὲ περίπτωσης Ἑβραίου λιποτάκτου. Καὶ ὁ ἥρωας δὲ τῆς Πίνδου, ἀείμνηστος Ἀντισυνταγματάρχης **Φριζῆς**, κατήγετο μὲν ἀπὸ Ἑβραϊκὴ οἰκογένεια τῆς Χαλκίδος, εἶχεν ὑπηρετήσει ὁμῶς ἐπὶ πολλὰ χρόνια στο Ρέθυμνο καὶ ἦτο λίαν ἀγαπητὸς ἐκεῖ, καὶ ὅπως μᾶς ἔλεγε, ἡσθάνετο, ἀνέπνεε καὶ ἐσκέπτετο ὡς ἂν ἦτο Κρητικὸς. Μάλιστα δὲ ἀπὸ δῶ εἶχε ἀναχωρήσει μαζί μὲ τὸ 44 Σύνταγμα Ρεθύμνης γιὰ τὸ Ἀλβανικὸ Μέτωπο, ὅπου ἐπесе ἡρωϊκὸς μαχόμενος ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸς δὲ μετὰ τοῦ ἐτέρου Ἀντισυνταγματάρχου ἀειμνήστου **Κουνδουράκη** ἐκ Ρεθύμνου, ὑπῆρξαν οἱ κατὰ βαθμὸν ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ μας, οἵτινες ἐφονεύθησαν ἐκεῖ.

10. Τόσον μεγάλη ἦτο ἡ ἐπικοινωνία καὶ τόσον στεναὶ αἱ σχέσεις μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων στὴν Κρήτη, ὥστε καὶ **τὰ περίφημα ριζίτικα τραγούδια μας ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς Ἑβραίους.**

Ἔτσι ὑπάρχουν μερικά τραγούδια πού ὁμολογοῦν περὶ αὐτῶν εἶναι δὲ πολλὰ χαρακτηριστικά. Ἔνα μὲ τίτλον «Ὁ Ἐρως μιὰς Ὁβρηπούλας», εἶναι τὸ ἑξῆς:

Ρωμηόπουλο ἀγάπησε μιὰ σκύλα Ὁβρηπούλα

κι ἡ γι' Ὁβρηπούλα τούλεγε συχνά, παράγγενέ του.

Νὰ βλέπεις! Ρωμηόπουλο, Σάββατ' ἀργὰ μὴν ἔρθης

γιατί ἔχουν σκόλην οἱ γι' Ὁβρηοὶ καὶ θά σέ καταλύσουν.

Μά κεῖνο ἐπαράκουσε Σαββάτ' ἀργὰ καὶ πάει

πιάνουν μπισταγκωνίζουν το, καὶ πᾶν νὰ τὸ φουρκίσουν.

Οἱ Τούρκοι πχαιῖνανε ὀμπρός κ' ὀξαποπίσω Ὁβραῖοι

στὴ μέση τὸ Ρωμηόπουλο σάν μῆλο μαραμένο.

Κι ἡ Ὁβρηπούλα τούλεγε ξανά παράγγενέ του.

Νὰ βλέπεις! Ρωμηόπουλο μὴν ἀλλαξοπιστήσης.

Ἔνα ἄλλο ριζίτικο, εἶν' ἐπίσης ἐρωτικὸ καὶ ἐπιγράφεται «πόθος χάριν μιὰς Ὁβρηπούλας».

Χριστέ μου καὶ νὰ γίνονταν ἡ γι' Ὁβρηκὴ λειβάδι

ΧΑΝΙΑ: Ἀπὸ τὴ Συναγωγή

κι ἡ γι' Ὁβρηπούλες πέρδικες κ' ἐγὼ περδικολόγος

νά πάρω τὸ τουφέκι μου, τὸ περδικό-πανό μου,

νά βγαῖνα νὰ κυνῆγουν αὐτὴν σκύλα Ὁβρηπούλα

πού τονε δώδεκα χρονῶ, ἀστραφτερή, δροσάτη.

Στὸ τραγούδι αὐτό, ἡ λέξις Ὁβρηκὴ προφανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν γνωστὴν συνοικίαν ἐβραϊκῆν τῶν Χανίων, ὅπου παλαιότερα ἔμεναν οἱ Ἑβραῖοι. Ἡ δὲ λέξις σκύλα, τὴν ὁποία καὶ τὰ δύο ριζίτικα χρησιμοποιοῦσαν προκειμένου νὰ κάμουν λόγον γιὰ Ὁβρηπούλα, ἔχει ἀπλῶς τὴν ἐννοία, τῆς ἀπίστου, δηλαδὴ τῆς μὴ Χριστιανῆς. Τὸν τίτλον αὐτὸν χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες τότε, καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους, τοὺς ὁποίους ἀπεκάλουν ἐπίσης σκύλους, ὡς κι' ἀντιθέτως, ἐκεῖνοι ἀποκαλοῦσαν τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἑβραίους.

Τρίτο ριζίτικο τραγούδι, τῆς στράτας αὐτὸ, εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ ἐπιγράφεται, τὸ «βάφτισμα τ' Ὁβρηοῦ», φανερώνει δὲ τὰς πιέσεις τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς Ἑβραίους, τοὺς ὁποίους ἐξηνάγκαζαν ν' ἀλλαξοπιστήσουν.

ΤΟ ΒΑΦΤΙΣΜΑ Τ' ΟΒΡΗΟΥ

Ἀφουγκραστῆτε νὰ σᾶς πῶ, τοῦ γεμιτζί (ναύτη) τὰ βάλη (ἀνδραγαθήματα)

καράβιν ἐκιντύνευε ἔς τὴν Μπαρμαριάς τὰ μέρη,
δέρνει το νότος καὶ βορριάς σιρόκος καὶ λεβάντες.

Μὲ τὸ σιρόκο ἡ θάλασσα στέκει νὰ τὸ βουλήσει.

Μάχει Ὁβρηὸ πρᾶμματευτὴ, καὶ Τούρκο καπετάνιο
καὶ λέει ὁ Τούρκος τοῦ Ὁβρηοῦ,
«φταίεις καὶ θά πνιγοῦμε καὶ κάμε παρακάλεσι νάχε ξεμιστε-
τοῦμε»

Εἰς τὴν κουβέρτα ἀνέβηκε κ' ἔκαμε τὸ σταυρόν του

«Πάψε, Χριστέ, τσί θάλασσες καὶ τσί βαρὲς φουρτίναις.

Νὰ βαπτιστῶ στή χάρη σου κι ἐγὼ καὶ τὰ παιδιὰ μου.

Νὰ φέρω ὀκάδες τὸ κερί καὶ μίστατα τὸ λάδι

Καὶ μὲ τὸ πετροκόφινο τ' ἄρσενικό λιβάνι».

Παύει ὁ Χριστὸς τσί θάλασσαις καὶ τσί βαραῖς φουρτίναις.

Κι ἐπῆγε καὶ βαπτίστηκε στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο.

Κ' ἐβγάλαν τότε Θόδωρο καὶ τὸ παιδὶν τοῦ Γιώργη

Καὶ τ' ἄλλο τὸ μικρότερο ἐβγάλανε Μανώλη

Καὶ τὴν γυναῖκα τοῦ Μαρῶ.

(Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Κρητικὴ Ἔστια», Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1956, τεύχος 65. Ὁ ὑποσημειώσεως εἶναι τοῦ περιοδικοῦ μας).

ΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟΝ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ

Του Θρασ. Σπαντιδάκη

Τάς ημέρας αυτές, κατά τας οποίας κατ' έξοχήν τιμώμεν τούς υπερόχους αδελφούς μας που ήγωνίσθησαν πρό 15 ακριβώς ετών τόν άνισον καί κατά τούτο θρυλικόν άγώνα έναντίον τών από άέρος επιδραμόντων κατά της Νήσου μας Γερμανών, προβάλλει άφ' έαυτης εις την μνήμην όλων μας έδώ εις την Κρήτην — εις τά Χανιά ιδίως — μέ την θλιβεράν συγκυρίαν της συμπληρώσεως 12 ακριβώς ετών, ή τραγωδία της έν Κρήτη Έβραϊκής παροικίας, ή όποία απέληξεν καί εις τό τέλος αυτής.

Πρό 12 ετών ακριβώς, ήτοι την 21ην Μαΐου 1944, εις έκτέλεσιν σχεδίου τών Χιτλερικών, σατανικού εις έγκληματικότητα καί από μακρού καταστρωθέντος, συνελαμβάνοντο νύκτωρ υπό τών έν Κρήτη Γερμανικών δυνάμεων άπαντες οι έν Κρήτη Έβραίοι καί μετήγοντο εις τό φοβερόν στρατόπεδον της Άγυιάς.

Συγκεκριμένως εις τά Χανιά συνελήφθησαν 250 καί 19 εις Ήράκλειον (εις τό Ρέθυμνον καί εις τά λοιπά κέντρα της Νήσου δέν υπήρχεν Έβραϊκή παροικία) μόνον δέ 2 διέφυγον τότε την Χιτλερικήν άρπαγήν καί τελικώς διεσώθησαν χάρις εις την προστασίαν ήτις τοίς παρεσχέθη υπό τών χωρικών μας εις Κίσαμον καί Σέλυον.

Άμα τή εις Άγυιάν άπαγωγή τών δυστυχών εκείνων συμπατριωτών μας, ή κοινή γνώμη της Νήσου συνεκινήθη εις τά μυχιαίτατα αυτής καί διαβήματα έγέγοντο υπό έπιλέκτων συμπολιτών μας πρός διάσωσιν αυτών, πλήν όμως εις μάτην. Ή τύχη τών άτυχών εκείνων υπάρξεων είχε καθορισθεϊ υπό της έγκληματικής Ξυωρίδος του Χίτλερ όπως ακριβώς είχε κριθεϊ δι' έκατομμύρια όλα Έβραίων της Κεντρικής καί Άνατολικής Εύρώπης.

Τό άπόγευμα της 7ης Ίουνίου 1944 οι συμπατριώται μας Έβραίοι μετήχθησαν υπό τών δημίον τών έξ Άγυιάς εις Σούδαν όπου καί έρρίφθησαν εις τό κύτος του εκεί έλλιμενισμένου άτμοπλοίου «Δανάη». Εις τό πλοϊον τούτο οι Γερμανοί έπεβίβασαν καί 48 συμπατριώτας μας, έξ ών οι 25 έκ Κάμπων Κυδωνίας, που είχαν συλληφθεϊ διά πατριωτικήν δράσιν καθώς καί 112 Ίταλούς στρατιώτας έξ εκείνων οιτινες είχαν δηλώσει ότι προσέκειντο πρός τόν συνθηκολογήσαντα μέ τούς συμμάχους στρατάρχην Μπαντόλιο.

Τήν ιδίαν νύκτα τό πλοϊον εκείνο, επί του οποίου είχαν έπιβή όλιγάρημος φρουρά έκ Γερμανών απέπλευσεν έκ Σούδας κατευθυνόμενον πρός την ήπειρωτικήν Έλλάδα. Τήν έπομένην όμως ήμέραν ένώ παρέπλεε την Σαντορίνην έπεσημάνθη υπό συμμαχικών άεροπλάνων, δέν έβλήθη όμως υπό τούτων καθόσον τό συμμαχικόν στρατηγείον Μέσης Άνατολής είχαν ήδη είδοποιηθεϊ διά του άσυρμάτου υπό τών έν τη νήσω μας φυλακίων άντικατασκοπίας (Συμμαχικών) περί του άνθρωπίνου φορτίου του, έν αντίθεση εις πρόσ άλλα πλοία του έχθρου, πλησίον της «Δανάη» πλέοντα, άτινα καί έβυθίσθησαν.

Τά συμβαίνοντα την ήμέραν εκείνην εις τό Αίγαϊον έπληροφορήθη άμέσως διά του άσυρμάτου ό Γερμανός λιμενάρχης Ήρακλείου άνθυποπλοίαρχος Βάλτερ, ό όποιος καί διέταξε διά του αυτού μέσου την επί του α/π «Δανάη» γερμανικήν φρουράν όπως καταβυθισθι τό πλοϊον διά ώρολογιακών βομβών άφου εγκαταλείψη τούτο έπιβαίνουσα λέμβων.

Ή δολοφονική εκείνη διαταγή έξετελεσθη καί ούτω 429 ψυχαί εύρήκαν φρικτόν θάνατον εις τό κύτος του πλοίου εκείνου. Μετά τό τέλος του πολέμου ό έν λόγω έγκληματίας Γερμανός αξιωματικός έδωσε μέ την άθλιαν του ζωήν λόγον του έγκλήματός του, αλλά τί τό όφελος;

Ή τóσον τραγικόν τέλος εύρούσα έβραϊκή έν Κρήτη παροικία ήρίθμει ζωήν 600 περίπου ετών επί της Νήσου μας. (Έβραϊκή παροικία υπήρχεν έν Γόρτυνι από τών πρώτων χριστιανικών χρόνων καί πρότερον άκόμη, αλλά τά ίχνη της έχάθησαν μετά την κατάκτησιν της νήσου υπό τών Σαρακηνών). Προήρχοντο οι έν Κρήτη Ίσραηλίται τό μέν έξ Ήπείρου — όπου επίσης από παλαιοτάτων χρόνων υπήρχον αξιόλογοι έβραϊκαί παροικίαι, τό δέ καί κυρίως από την Έπτάνησον έκ τών εκεί καταφυγόντων μετά τούς άγρίους έν Ίσπανία διωγμούς τών Έβραϊων κατά τό τέλος του 15ου μ.Χ. αιώνος. Κατά τόν παρελθόντα (19ον) αιώνα οι έν Κρήτη Έβραίοι άνήρχοντο κατά μέν τό έτος 1858 καί συμφώνως τή διενεργηθείση τότε απογραφή του πληθυσμού της νήσου εις 907, κατά δέ τό έτος 1881 εις 637. Τά τελευταία έτη, ειδικότερον δέ κατά τό μεταξύ του Α' καί Β' παγκοσμίου πολέμου διάστημα, ό αριθμός τών έν Κρήτη Έβραίων ήλαττώθη συνεπεία μεταναστεύσεως πολλών έκ τούτων εις τά μεγάλα άστι-

κά κέντρα της χώρας και εις τό εξωτερικόν.

Μέ την μακροχρόνιον συμβίωσιν των με τό ελληνικόν στοιχείον της νήσου, του οποίου τας ταλαιπωρίας συνεμερίσθησαν ιδίως κατά την εποχήν της Ένετοκρατίας, οί έν Κρήτη Έβραίοι είχαν σχεδόν άφομοιωθεί με τόν ελληνικόν πληθυσμόν. Είναι άξιον σημειώσεως έν τούτω τό γεγονός ότι έλάλουν μόνον την Έλληνικήν, ότι εις τίς χαρές των ελληνικά τραγούδια έτραγουδούσαν εξαίρετοι τραγουδισταί κρητικών δημοτικών τραγουδιών και εξαίρετοι χορευταί κρητικών χορών, όπως ο μακαρίτης συμπολίτης μας **Γιουσούας Ίσχακής**, ο οποίος κατεχειροκροτείτο όταν έχόρευε κρητικούς χορούς, τούς οποίους έσερνε με τόσην λεβεντιά και σεμνότητα ώστε όποιος δέν τόν εγνώριζε προσωπικώς τόν εξαλάμβανε

διά κανένα από τούς λεβέντες των άθανάτων βουνών μας. Τούτο νομίζω, όμιλεί άρκετά εύγλωττως περί των αισθημάτων των Έβραίων της Κρήτης έναντι του τόπου εις τόν όποιον έζούσαν.

Εις τας έπ' στρατεύσεις πού έγιναν μετά την έθνικήν αποκατάστασιν της νήσου μας (1898) οί Έβραίοι κληρωτοί ή έφεδροι, προσήρχοντο υπό τας σημαίας μας με προθυμίαν και ένθουσιασμόν, άρκετοί δέ τούτων έθανον υπέρ της Ελλάδος όπως οί **Ραφαήλ Μόρδος**, **Άβραάμ Κοέν** και **Ήλιος Μουστάκης**, πεσόντες έν τώ μακεδονικώ μετώπω κατά την περίοδον 1917 - 18, ο **Ίωσήφ Ίσαάκ** και **Ραφαήλ Φράγκος** πεσόντες έν Μ. Άσία και **Σολομών Σαλέμ** και **Άβραάμ Τρέβεζας** πεσόντες εις τό άλβανικόν μέτωπον τό 1941.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΣΤΑ «ΧΡΟΝΙΚΑ»

Έβραίοι στρατεύσιμοι των Τρικάλων

Συμπληρωματικά με τό αφιέρωμα του περιοδικού μας στην **Ίσραηλιτική Κοινότητα των Τρικάλων** (τεύχος 98), ο κ. **Δαυίδ Π. Ναχμίας**, με έπιστολή του διευκρινίζει ότι συμμετείχε στη Φιλαρμονική της πόλεως ως έκτελεστής φλιςκόρνου. Έπίσης μάς απέστειλε μία φωτογραφία από τόν έορτασμό του Πάσχα, στα Τρίκαλα, τό 1926. Στη φωτογραφία εικονίζονται με τούς αριθμούς:

1. **Λέων Ρικανάτης**, δεκανεύς πυροβολικού (ζει σέ γηροκομείο στη Χάιφα).
2. **Δαυίδ Μωϋσής**, χωροφύλαξ ύπηρετών τότε εις Άθήνας.
3. **Σαμουήλ Καμπελής**, έφεδρος, φονευθείς σέ άεροπορική επίθεση στον Βόλο.
4. **Ίωσήφ Κοέν**, ύπηρετών τότε στη Μοίρα Νοσοκόμων και άποσπασθείς στη Μουσική της Φρουράς Λαρίσης. Άπεβίωσε σέ προάστειο της Χάιφας.
5. **Δαυίδ Π. Ναχμίας**, ύπηρετών τότε στη Μουσική της Φρουράς Λαρίσης.
6. **Βαρούχ Δεκάστρο**, θύμα σέ γερμανικό στρατόπεδο.
7. **Σολομών Δαυίδ Σολομών**, στρατιώτης τότε του μηχανικού.
8. **Ίακώβ Γκαμπάι**, θύμα γερμανικού στρατοπέδου.
9. **Άλβέρτος Δαν. Νεγρίν**, χωροφύλαξ τότε ύπηρετών εις Βόλον.

10. **Άβραάμ Ισ. Νεγρίν**, ύπηρετών τότε στη μοίρα νοσοκόμων, μετετέθη στη Μουσική της Φρουράς Λαρίσης.

Ό Άλεξ. Χατζηγάκης και οί Έβραίοι των Τρικάλων

Έπίσης, ο κ. Κ. Παπαδημητρίου - Ν. Ίωνία, Βόλος γράφει:

«Στό τελευταίο τεύχος των «Χρονικών» (άρ. 99) διάβασα τό άρθρο «Τίμησαν τούς σωτήρες τους» και έπ' αυτού του θέματος έχω νά σας δώσω μία πληροφορία:

Πρώτα όμως πρέπει νά σας πώ πώς είμαι Τρικαλινός και μένω στον Βόλο. Από χρόνια τό σπίτι μας στα Τρίκαλα ήταν δίπλα στην Έβραϊκή Συνοικία και πώς μεγάλωσα με τά Έβραϊόπουλα της γειτονιάς.

Η πληροφορία μου είναι πώς ο άείμνηστος **Άλεξάνδρος Χατζηγάκης** κατάφερε νά μάθει από τούς Γερμανούς από βραδύς πώς την έπαύριο θά γινόταν μπλόκο στη συνοικία των Έβραίων και θά τούς συλλάμβαναν. Έτρεξε μέσα στη νύχτα και είδοποίησε τούς υπεύθυνους οί όποιοι σκόρπισαν τόν κόσμο στα γύρω χωριά και σέ σπίτια γνωστά. Έτσι γλύτωσαν πάρα πολλοί Ίσραηλίτες.

Έπειδή ο γιός του **Κώστας Χατζηγάκης** βρίσκεται και αυτός στο Βόλο και έχει διαπρέψει ως γιατρός θά 'θελα νά του δώσουμε λίγη χαρά και περηφάνεια γι' αυτό τό γεγονός τιμώντας τη μνήμη του πατέρα του».

Ἡ οἰκογένεια τῶν Σολωμῶν τῆς Κρήτης

Τοῦ ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

Ο πρόσφατος ἑορτασμός τῆς ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἐθνικοῦ μας ποιητῆ Διονυσίου Σολωμοῦ ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο τῶν Ἀθηνῶν ἀνακίνησε καὶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς οἰκογένειας τῶν Σολομῶν.

Παρά τὶς ἀπόψεις ἐκείνων πού, μέ τὶς παρωπίδες τοῦ στενοῦ τοπικισμοῦ, δέν μποροῦν νά ἀντικρύσουν τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ **Διονυσίου Σολωμοῦ** κατάγεται ἀπὸ τὸ Χάνδακα καί μετενάστευσε στὴ Ζάκυνθο, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1669.

Γιὰ συμπλήρωση τῆς ἐρευνας σχετικὰ μέ τὴν κρητικὴ καταγωγή τοῦ Σολωμοῦ, δημοσιεύω ἐδῶ μερικὰ στοιχεῖα, τῆς ἐποχῆς τῆς βενετοκρατίας, πού συγκέντρωσα ἀπὸ τὰ πενιχρά ἱστορικὰ ντοκουμέντα πού ἔχω στὴ διάθεσή μου.

Τὸ ὄνομα Salamone - Salamon - Salomone παρουσιάζει

← Τὸ ἐβραϊκὸν στοιχεῖον τῆς νήσου μας, ἐξ ἄλλου, εἶχε συμβάλλει σημαντικῶς εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν πρόοδον τοῦ τόπου μας. Οἰκογένειαι ἐπιφανεῖς, πολιτισμέναι καί μέ ἐξαίρετον ἠθικὸν κόσμον ὅπως ἐκείναι τῶν **Κοέν, Κωνσταντίνη, Μινέρβου, Ἰσακῆ, Σεζάνα, Δαλμédικο, Φράγκου** κ.ά. ἀπετέλεσαν ἀληθὲς καύχημα τῆς κοινῶνίας μας διὰ τὰς ἀρετὰς τῶν καὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ ἐμπορικὴν τῶν δράσιν. Αἱ λοιπαὶ ἐβραϊκαὶ οἰκογένειαι ἀνέδειξαν τεχνίτας καὶ μικρεμπόρους μέ ἱκανότηας καὶ ἐν τιμῇ διεξάγοντας τὰς ἐργασίας τῶν. Δέν ἐσύρθη ποτέ εἰς τὰ δικαστήρια Ἑβραῖος ἐν Κρήτῃ.

Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ τόσον τραγικὸν τέλος εὐρόν ἐβραϊκὸν στοιχεῖον τῆς νήσου μας.

Ὁ κρητικὸς λαός, τιμῶν τὴν ἀρετὴν ὅπου τὴν εὐρίσκει, διατηρεῖ θερμὴν ἐν τῇ καρδίᾳ του ἀνάμνησιν αὐτοῦ.

(Ἀνοδημοσίευση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Κρητικὴ Ἑστία», Μάιος 1956, τεύχος 61).

ζεταί στὴν Κρήτῃ, καὶ συγκεκριμένα στὸ Χάνδακα, ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας αἰῶνα τῆς βενετοκρατίας. Στὰ ἀρχαιότερα κρητικὰ συμβόλαια πού σώζονται στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας τοῦ 1271 ἀναφέρεται ὁ Ἰουδαῖος Salomone, γιὸς τοῦ ποτέ Sambat, ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται, ἦταν ἐμπορὸς καὶ τοκογλύφος στὸ Χάνδακα καὶ ἐδάνειζε χρήματα, προαγοράζοντας ἐγχώρια προϊόντα, κρασί, δέσματα, τυριά κ.λπ.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομα Salomone εἶναι κύριο ὄνομα, βαπτιστικὸ θὰ λέγαμε, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ Χριστιανό. Ὅπως ἀναφέρεται ὁμως στὰ παρακάτω ἔγγραφα τὸ κύριο αὐτὸ ὄνομα ἔχει τὴ θέση καὶ τὴ σημασία τοῦ ἐπωνύμου, μέ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται τὸ ἄτομο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅποτε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτά, οἱ Ἑβραῖοι δέν εἶχαν οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα, ὅπως καὶ οἱ Τούρκοι μέχρι τελευταῖα. Τὸ κύριο αὐτὸ ὄνομα ἐγίνε ἐπώνυμο οἰκογενειακὸ ἀργότερα καὶ πιθανότατο εἶναι οἱ μετέπειτα βενετσάνικες καὶ κρητικὲς οἰκογένειες τῶν Salomone τῆς Κρήτης νά προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐβραϊκὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες, ἴσως γιὰ νά ἀποκτήσουν δικαιώματα καὶ ἀξιώματα τὰ ὁποῖα δέν εἶχαν ὡς Ἑβραῖοι, ἐκχριστιανίστηκαν· διατήρησαν ὁμως τὸ ὄνομά τους, Φυσικά. Οἱ ἐξιταλισθέντες αὐτοὶ Salomone ἔδωσαν στὴ Βενετία καὶ τὸ δούκα τῆς Κρήτης Nicola Salomonio τὸ 1580, τὸν Capitano Gianfrancesco Salomon τὸ 1560, τοὺς φεουδάρχες τῆς Σητείας Zuan Salamon de Piero, Piero Salamon di Zuane, Marco Salamon de Zuane τὸ 1582 καὶ ἄλλους. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους αὐτοὺς ἀσφαλῶς ἔλκει τὴν καταγωγή καὶ ὁ ὀρθόδοξος πιά Γεώργιος Σαλαμός, πού ἔκτισε τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βόιλα τῆς Σητείας, πού σιγὰ - σιγὰ ἐγίνε Σολομός, γιὰτί Σαλαμό ἔλεγε καὶ λέει ὁ κρητικὸς λαός τὸ σοφὸ βασιλιά τῶν Ἑβραίων:

*Νά 'χα τὴ χάρη τοῦ Δαβὴ (Δαυὶδ)
τοῦ Σολομοῦ τὴ γνώση.*

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ὅτι δέν συνηθίζοταν οὔτε στὰ παλιὰ αὐτὰ χρόνια οὔτε καὶ σήμερα βέβαια, τὸ ὄνομα Σολομῶν - Σολομός σὰ βαπτιστικὸ, ἐνῶ ἄλλα ἐβραϊκὰ ὀνόματα σάν τὰ Ἀδάμ, Ἡλίας, Δαβὴς καὶ ἄλλα συνηθίζονται καὶ σήμερα.

Τὰ δημοσιευόμενα ἔγγραφα (imbreviature) ἔχουν συνταχθεῖ στὸ Χάνδακα ἀπὸ τὸ συμβολαιογράφο Pietro Scardon καὶ βρίσκονται στὸ Archivio di Stato de Venezia nella serie: Notai del Regno di Candia, B, 244. Εἶναι τὰ ἀρχαιότερα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου. Δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Antonino Lombardo στὴ σειρά: Documenti della Colonia Veneziana di Creta, Torino, 1942.

Στὸ ἔγγραφο (imbreviatura) τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1271 ἀναφέρεται ὁ Χασάπης Μάρκος Geno κάτοικος τοῦ Χάνδακα, ὁ ὁποῖος ὑπόσχεται νά παραδώσει στὸν Ἰουδαῖο Salomone, γιὸ τοῦ ποτέ Ἰουδαίου Sampati, κάτοικο ἐπίσης τοῦ Χάνδακα, τὸν ἐπόμενο μῆνα Ἰούνιο, 45 δέσματα πρώτης ποιότητος καὶ ἄλλα 30 τὸν Ἀπρίλιο πρὸς 8 ὑπέρπυρα.

Σὲ ἄλλο ἔγγραφο τῆς 11 τοῦ Μάρτη τοῦ ἴδιου χρόνου 1271 ἀναφέρεται ὅτι: ὁ Ἰωάννης de Almerico, κάτοικος τοῦ Castro - Colone ὑπόσχεται νά παραδώσει στὸν ἴδιο Ἰουδαῖο Salomone, γιὸ τοῦ ποτέ Sampati Ἰουδαίου κατοικοῦ Χάνδακα, στὴν κατοικία του, 11 δέσματα κριῶν καλὰ, καὶ 14 δέσματα ἀρνιῶν πρὸς 1 ὑπέρπυρο.

Σὲ ἄλλο ἔγγραφο τῆς 31 τοῦ Μάρτη τοῦ 1271 ἀναφέρεται ὅτι: ὁ Νικόλαος Blanco, κάτοικος Χάνδακα ὑπόσχεται νά παραδώσει στὸν Ἰουδαῖο Salomon, γιὸ τοῦ ποτέ Sambati Ἰουδαίου, κατοικοῦ τοῦ Χάνδακα, στὴν κα-

τοικία του, τόν επόμενο μήνα Μάιο 40 δέρματα, φρέσκα, άρσενικά, προς υπέρπυρα κρητικά 3 1/2.

Έκτος άπ' αυτόν όμως υπήρχε και άλλος Salomoni, 'Ιουδαίος γυιός του ποτέ Καψάλης.

Σε έγγραφο της 22 του Μάη 1271 αναφέρεται ότι: ο Μιχαήλ Μαλφάτο, κάτοικος Χάνδακα υπόσχεται να παραδώσει στον 'Ιουδαίο Salomoni, γυιό του ποτέ Capsali, κάτοικο του Χάνδακα, στο σπίτι του, τόν επόμενο Σεπτέμβριο, 14 μίστατα κρασί, γνήσιο κρητικό, καλό, από τά άμπέλια του, που έχει στο χωριό Πυργού, προς 1 υπέρπυρο τό μίστατο.

Σε άλλα συμβόλαιοα του 1301, του συμβολαιογράφου του Χάνδακα Benvenuto de Brixano, αναφέρονται άλλοι Salomoni, επίσης έμποροι κάτοικοι Χάνδακα. Σ' ένα από τά έγγραφα αυτά, της 20 του 'Απρίλη 1301, αναφέρεται ότι ο Gerardinus Trentasoldi, κάτοικος Χάνδακα έλαβε 5 υπέρπυρα από τόν 'Ιουδαίο Lingiacho γυιό του 'Ιουδαίου Salamonis, και δηλώνει ότι όφειλει να παραδώσει σ' αυτόν τό Σεπτέμβριο, 34 μίστατα μούστο καλό, γνήσιο κρητικό, από τά άμπέλια του Iuliani Vasali στη Βόνη, τά όποια καλλιιεργεί ό όφειλέτης.

Σε άλλο έγγραφο της 3η του Σεπτέμβρη 1301 ο Θεόδωρος Cavadante, κάτοικος Μονοφατισίου κάνει πρώτο πληρεξούσιό του τόν 'Αγγελο Salomono, κάτοικο του Χάνδακα.

Πιθανόν είναι ό 'Αγγελος Salomono του έγγράφου τούτου να είναι ό πάππος του 'Αγγελου Σολωμού του 1372 που αναφέρει ό Ζώης στο γενεαλογικό δένδρο, ή και ό 'Αγγελος Σαλομών, πατριγιάς του 'Αγαπητού Λογκοβάρδου που του καταχράστηκε, όταν ήταν άνήλικος, δύο σερβενταρίες (1361).

Η έβραϊκή αυτή οικογένεια των Salamon, που επί αιώνες ήταν έμποροι και τοκογλύφοι, δίχως να έχουν τό δικαίωμα, να άποκτήσουν ιδιοκτησία, ως είναι γνωστό άσπασθηκε τόν Χριστιανισμό, άποκτησε άκίνητη ιδιοκτησία στη Σητεία και φέρονται μέλη της ως φεουδάρχες, οι όποιοι παίρνουν μέρος στις μάστιρες του ίππικού. Τό 1582, όταν έγινε ή επιθεώρηση του ίππικού της Σητείας και Γεράπετρας από τούς συνδίκους Zuanne Gritti και Giulio Garzoni, παρουσιάστηκαν μέ τούς ίππους των, άνάμεσα στους τόσους Κορνάρους φεουδάρχες της Σητείας, και 3 Salamon, οι παρακάτω:

Ο Mr Zuan Salamon de Mr Piero, κάτοχος 1 σερβενταρίας, 2 1/3 καράτια, ό όποιος παρουσίασε 1 άλογο.

Ο mr Piero Salomon de Mr Zuane, μέ 2 σερβενταρίες, καράτια 2 1/2, παρουσίασε 1 άλογο.

Ο Marco Salamon του ποτέ Zuane μέ 7 σερβενταρίες, 2 1/2 καράτια, παρουσίασε 1 άλογο.

Τά βαπτιστικά, χριστιανικά αυτά όνόματα Marco, Piero, Zuane, είναι άκριβώς εκείνα που έναλλάσσονται και στο οικογενειακό δένδρο των Σολομών της Ζακύνθου, του Α. Ζώη και του Νικ. Τωμαδάκη. Αυτό μάς κάνει να υποθέσουμε τη σχέση της σητειακής οικογένειας των Σολομών μέ τη ζακυνθινή οικογένεια του έθνικού μας ποιητή, και ότι ύστερα από την κατάκτηση της Κρήτης, ή οικογένεια των Σολομών της Σητείας μετανάστευσε στη Ζάκυνθο.

Στόν ίδιο κώδικα του Καστροφύλακα (Κ 31) αναφέρεται και ή Madalena Salamon, ή όποια είχε έννοικιάσει από τό κράτος στο Χάνδακα ένα μαγαζί και όφειλε έννοικία και ό Zuan Salamon (Κ 51) ό όποιος ως φαίνεται ήταν έμπορος στο Χάνδακα και όφειλε φόρους άλιπάστων του έτους 1529. ('Αναδημοσίευση από τό περιοδικό «Κρητικά Χρονικά», τ. ΙΒ/1958).

Η έβραϊκή παρουσία στα Χανιά

Από τό βιβλίο του Γεωργίου Δημολάκη «Χανιά - Στο πέραςμα του χρόνου» ('Αθήνα, 1969) αναδημοσιεύουμε από διάφορα κεφάλαια μερικά άποσπάσματα που αναφέρονται στην έβραϊκή παρουσία στα Χανιά:

● Στο δρόμο Χαλέπα - Χανιά:

«Και συνέχεια τά σπίτια των Έβραίων έμπόρων Κωνσταντίνη και Φράγκου, ένα μεγάλο χωράφι, όπου ό ήγεμόνας διατηρούσε τετραίν τέννις...» (σελ. 13).

● Στην εποχή των Χανίων:

«Στη νότια πλευρά του Σαντριβανιού, άπέναντι, στο κεντρικό περίπτερο, υπήρχαν δύο πλούσια όβρέκια μαγαζιά, τό ένα των άδελφών Κωνσταντίνη, έτοιματζίδικο άνδρικών ευρωπαϊκών ένδυμάτων, και τό άλλο του Μινέρβου, μία «μπουτίκ» όπως θά λέγαμε σήμερα, μέ πλουσιότατο περιεχόμενο, επίσης ευρωπαϊκών και ανατολίτικων σπάνιων ειδών» (σελ. 40).

● Ο Λυκούργος Κυδωνάκης

υπήρξε άσύγκριτος σατυρικός ποιητής. Θεωρείτο ως ό Σουρής των Χανίων. «Από τά καλύτερα σατυρικά του ήταν και ό Έθνικός Ύμνος των Έβραίων, μετά τη φανταστική άποκατάστασή των, στη γή των πατέρων των, στη γή Χαναν, όπου ρέει μέλι και γάλα.

Είχε όμως και κάτι τό προφητικό ό ύμνος αυτός, και ή προφητεία δέν άργησε να εκπληρωθεί μέ μεγάλη ακρίβεια.

Τόν παραθέτουμε γιά τούς άναγνώστες μας γιά να κρίνουν κι αυτοί:

Απ' τόν καιρό του 'Ηρώδη γινήκαμε φτερά.

Κι ώσαν τίς άγριμούστες πιάσαμε τόν ντουινά.

Ταντέλλες, μαστραπάδες κομπιά και γυαλικά, τση πήχης βρακοζόνες, πουλούσαμ' όφτηνά.

Μά δά τό είπ' ό Θεός, να δούμε λευτεριά.

Κι ότζούζικο Νταβάτσι (φτηνό - Δαυιδ)

νά βρούμε Βασιληά.

Θάχωμε στής παντιέρας μας (σημαία)

στη μέση τό λεών (τό γυιό του 'Αρχιερραβίνου) Πεντάλφες τσ' άστρουλάτσα (μικρά άστρα)

γύρω λογίων - λογίων.

Κι ό Γιουσουλός Γαμπάης (πρωτοπαλλήκαρο)

ό Ντίγρης τσ' 'Οβρατοής, όντε θά ξεσπαθώση Ξοπίσω ντου τσ' έμεις.

Ο ύμνος προσαρμοσμένος

στη μουσική του ύμνου της Καίσερικής Γερμανίας «Ντού-τσαντ - Ντούτσαντ, ούμπερ άλλες, ούμπερ άλλες. Γιαχούντισαν - γιαχούντισαν, ούμπερ άλλες - ούμπερ άλλες». Καλομελέτα κι έρχεται...

Τό περίεργο είναι πως στα Χανιά υπήρχε κείνη την εποχή μία όρχηστρούλα πλανοδίων όργανοπαϊκτών, που την άποτελούσαν τρεις Έβραίοι, δύο Καμόντι (βιολί, φουσαρμόνικα), ό Βήτα Μηνιόνης, διευθυντής της Όρχήστρας (Κιθάρα) και ό Χριστιανός Άλέκος (Μαντολίνο). Η όρχηστρα έφερε την έπωνυμία «Οι Καμόντοι» σάν να λέγαμε σήμερα «Οι Μπήτλς» ή τά «Σκαθάρια».

Αυτή λοιπόν, είτε συνοδεύοντας τη χορωδία, είτε χωρίς αυτήν, γύριζε τίς νυχτες στους δρόμους και χαλούσε τόν κόσμο παίζοντας τόν όβρέικο Ύμνο.

Τώρα θέλετε από νευρικό ξεσπασμα ή και από έβραϊκό φανατισμό προκαλώντας την πραγματοποίηση της προφητείας. Όπερ και έγινε στις μέρες μας» (σελ. 44 κ.ε.)

Ο Α. Κυδωνάκης «ύστερα τόν καυμό των Έβραίων "Αδελφών Κωνσταντίνη" γιά την χρεωκοπία του Χανιώτη λαδεμπόρου, που στην έπιχειρησή του είχαν επενδύσει κεφάλαια κι αυτοί.

Και διηγείται ό μεγάλος άδελφός:

''Απόψε είδα στ' όνειρό μου κάζο πενσάτο θά βρη την Όβρατσή. Και κατεβαίνω στο τσιματζικό μου

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗΝ

(Στοιχεία εκ του
'Ημερολογίου μου)

Του θεολόγου Νικ. Ε. Ζευγαδάκη

Δημοσιεύω τό σημείωμα τούτο προς παροχήν στοιχείων εις τόν παρεπιδημούντα εν τή πόλει ήμών έλλογιμώτατον 'Ισραηλίτην Καθηγητήν του εν 'Ιερουσολύμοις 'Εβραϊκού Πανεπιστημίου κ. **Τσβί 'Αν-κόρι**, συλλεγέντα στοιχεία διά συγγραφήν του περί των εν τή διασπορά 'Ιουδαίων.

'Ως αναγράφω τό 1938 εν τή «Θρησκευτική καί Χριστιανική 'Εγκυκλοπαίδεια» (τομ. Γ, σελ. 867 ε.) αί έναπομείναι εν τή πόλει 'Ισραηλιτικά οίκογένεια (βλ. Στ. Ξανθουλίδη εν «Κρητ. Στοά», Β, σελ. 209 ε.) διετίθουν, κατά τήν προπολεμικήν ταύτην περίοδον, τήν παλαιάν Συναγωγήν, αλλά έστερουόντο θρησκευτικού λειτούργου.

Τό 1913 αναφέρεται «Ραββίνος της ενταύθα 'Ισραηλιτικής Κοινότητος» ό Κοέν («Νέα 'Εφημερίς», φυλλ. 105/27 - 4 - 1913, σελ. 2).

'Η 'Εβραϊκή Συναγωγή εύρίσκετο παρά τό ανατολικό άκρον του κολπίσκου του Δερματά (Κούμ Καπί), εις τό «Μπεντενάκι», έναντι του σημερινού περιπτέρου του Δήμου, ούσα άξία λεπτομερούς περιγραφής διά τήν αρχιτεκτονικήν αύτης, αλλά καί διότι ούδόλως σήμερον ύφίσταται.

Περιεγράφη ύπ' έμού επί τόπου τόν Σεπτέμβριον του 1942, ως εν τοίς έφεξης χρονολογικώς θα εξιστορήσω, όλίγας έβδομάδας πρό της καταστροφής της.

*'Ητο τρίκλιτος ξυλόστεγος βασιλική κατακεχωσμένη κατά τό ήμισυ καί πλέον έντός του έδάφους, έστραμμένη δέ προς ανατολάς. Αί διαστάσεις αύτης ήσαν, κατά προσέγγισιν, 10 Χ 5 μ., τό ύψος δέ του μέν κεντρικού εύρυτέρου κλίτους 5 μ., των δέ εκατέρωθεν 4. 'Εχωρίζοντο τά κλίτη διά τριών ένθεν καί ένθεν κίωνων δωρικού ρυθμού, επί των όποίων έστηρίζοντο ανά τέσσερα όξυκόρυφα τόξα.

*'Ανωθεν τούτων ύπήρχεν ανά εις άεραγωγός, ως μικρόν παράθυρον, έχουν περίπου τό σχήμα χοάνης, ούτινος τό μέν μικρόν, άνοιγμα ήτο τό έξωτερικού, τό δέ εύρύ τό έσωτερικόν. Εις τήν ανατολικήν πλευράν έσχηματίζετο είδός τι άψίδος. 'Η πύλη έκείτο εις τήν μεσημβρινήν πλευράν. 'Ετέρα τοιαύτη ύπήρχεν αντίστοιχως εις τήν βόρειαν πλευράν, ήτις είχε φραγή. Παράθυρα είχαν άνά δύο εις έκάτεραν των πλευρών καί έν εις τήν δυτικήν. 'Επιγραφαί ύπήρχον έν τή μεσημβρινή πλευρά, μία επί του πρώτου έξ άριστερών παραθύρου, επί μαρμάρου, έτέρα επί του δευτέρου παραθύρου, επί πέτρας, καί τρίτη παραπλεύρως του παραθύρου τούτου. Πρό του δυτικού τοίχου διηνοίγετο μεγάλη ύπόγειος στοά.

*'Η συναγωγή ύποστάσα κατά τά πολεμικά γεγονότα του Μαΐου του

1941 βλάβας όχι σοβαράς, κατηδαφίσθη τόν Σεπτέμβριον του 1942, ως καί τό περί αύτήν εκ των βομβών ώσαύτως καταστραφέν οικοδομικόν τμήμα, προκειμένου όπως δενδροφυτευθή καί έξωραίσθ ή χώρος. Τό έντός του έδάφους μέρος αύτης καί όλόκληροι οί κίονες ούδόλως έβίγησαν, του τμήματος τούτος καλυφθένος μόνον ύπό χωμάτων. 'Ωφέιλετο τούτο εις τήν επιθυμίαν των ήμετέρων, όπως μή όλοκληρωθή ή καταστροφή, διασωθή δέ τοιουτοτρόπως ό,τι ήτο δυνατόν από τό αξιόλογον τούτο κτίσμα, διαφυλαττόμενον καί προστατευόμενον από τήν Κρητική γήν, έν άναμονή άλλων χρόνων, πολιτισμού καί ειδικής αρχαιολογικής έρεύνης, προς ανακάλυψιν καί αναγέννησιν του ιστορικού καί αξιολόγου τούτου κτίσματος.

Φωτογραφαί της συναγωγής, έλήφθησαν πρό της καταστροφής. Αί έπιγραφαί μετεφέρθησαν εις τό 'Αρχαιολογικόν Μουσείον, ένθα όμως, κατά τήν εκφόρτισιν, έθραύθησαν.

Τό ιστορικόν της καταστροφής της έβραϊκής ταύτης Συναγωγής έχει, ως έκτίθεται εις τό λεπτομερές στατον της περιόδου εκείνης ήμερολόγιόν μου, όπόθεν παραλαμβάνω καί έτερα σχετικά όπωσδήποτε των ήμερών εκείνων γεγονότα, ούτω:

31 Αύγούστου 1942, Δευτέρα. «Εις προσεπερινόν περίπατον μετά του Δημάρχου κ. Πλεύρη, της μνηστής του καί του ιατρού κ. Πετράκη, έπληροφορήθην παρά του πρώτου τήν άρχομένην ήδη κατεδάφισιν της παλαιάς έβραϊκής συναγωγής, διά νά γίνη τό μέρος έκείνο πλατεία. 'Εγεννήθη ή σκέψις προς διατήρησιν της ως μνημείου, άλλ' ύπερίσχυσεν ή — γερμανικής βεβαίως προελεύσεως — άπέχθεια προς τόν έβραϊσμόν. Θά

τό Χιρκαδάτι (λαδομεσίτης) μ' άνήμενεν έτσι (έκει).

Καί λέει ό λαδομεσίτης: Σιόρ Σολομών νά σε τό πώ: — Μετά χαράς νά με τό πής.

Σφίξου καλά νά μή... (ός πούμε ξηπαστής!! κ.λπ.,

κ.λπ.)» (σελ. 46).

● **Οι 'Εβραίοι των Χανίων:** «Οφείλουμε νά πούμε έδώ, πως στήν όλότητα αποτέλεσαν έκλεκτά μέλη της κοινότητάς μας.

Ο άρχιρραβίνος των, ό 'Εβλαγόν ήταν έξοχο πρόσωπο.

Τύπος ιεράρχη, σοφός μέ μεγάλη γενική μόρφωση, πολύγλωσσος καί σοβαρός. 'Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό προσόν ήταν ή μεγάλη του ικανότητα καί έπιτηδειότητα γύρω από τή μικρογραφία» (σελ. 47).

μεταβώ αύριο διά φωτογράφησιν, περιγραφήν, κ.λ.π.»

1 Σεπτεμβρίου 1942, Τρίτη.

«Έπεσκέφθην π.μ. τήν έβραϊκήν συναγωγήν καί πήρα τό μεσημέρι, διά του άειμνήστου — μαθητού μου Κωνσταντίνου Παναγιωτάκη, τέσσαρας αύτης φωτογραφίας». Έν συνεχεία περιγράψω λεπτομερώς καί ως άνω τήν συναγωγήν, μετά τούτο δέ προσθέτω:

«Η συναγωγή ύπέστη βλάβας κατά τήν πολεμικήν έπιδρομήν του Μαΐου του παρελθόντος έτους, όσον άφορά κυρίως είς τήν ξύλινην αύτης στέγην, εκ της οποίας, περιττόν νά είπωμεν, ούδέν σήμερον σώζεται. Λόγω των καταστροφών έν τή περιοχή ταύτη, ήδη εκκαθαρίζεται αύτη, κατεδαφίζομένων των όπωςδήποτε βλαβέντων κτιρίων, προκειμένου όπως μετατραπεί αύριον - μεθαύριον, είς πάρκο. Θά κατεδαφισθί δυστυχώς καί ή συναγωγή. Τό ύπεράνω του έδάφους τμήμα αύτης, τό δέ έντός θά έπιχωματωθί. Ό διευθυντής του Μουσείου κ. Πλάτων θά πάρη δύο αύτης φωτογραφίας, θά μεταφέρη δέ είς τό Μουσείον τάς έπιγραφάς. Πήρα καί έγώ τέσσαρας φωτογραφίας, ό δέ μηχανικός του Δήμου κ. Βαρκαράκης έμέτρησε καί κατέγραψε τάς διαστάσεις της συναγωγής».

3 Σεπτεμβρίου 1942, Πέμπτη.

«Έπεσκέφθην καί πάλιν π.μ. τήν συναγωγήν καί συνεπλήρωσα τήν περιγραφήν μου» Άκολουθεί συμπληρωματική περιγραφή

1 Όκτωβρίου 1942, Πέμπτη.

«Πήγα τό άπόγευμα είς τό «Μπεντενάκι» διά νά ιδώ, άν κατεδαφίσθη ή Συναγωγή. Είχε κατεδαφισθί, ως καί όλη ή περί αύτήν περιοχή, ήτις είχε κατά τό μάλλον καί ήττον καταστραφεί εκ του πολέμου. Έπειδή όμως αύτή ήτο κατακεχωσμένη έντός του έδάφους κατά τό ήμισυ καί πλέον, διασώθη τό τμήμα τούτο μεθ' όλοκλήρων των κιόνων. Θά καλυφθί τούτο υπό χωμάτων καί θά έξωραίσθεί ό χώρος».

Διά τόν διωγμόν καί τήν έξόντωσιν των έν τή νήσω Έβραίων, είς τό ήμερολόγιόν μου αναφέρω τά εξής:

6 Ιουλίου 1943, Τρίτη.

«Είς τόν σημερινόν «Παρατηρήτην» των Χανίων (φύλλ. 520) έδημοσιεύθη ανακοίνωσις του έν Χανίοις Διοικητού Φρουρίου Κρήτης γερμανού στρατηγού Μπρώερ, υπό χθεσινήν ήμερομηνίαν. Δι' αύτης έγνωστο-

Η ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΧΑΝΙΩΝ

“Ό,τι άπομένει σήμερα από τή Συναγωγή Χανίων (ή είσοδος). Φωτογραφική προσφορά του κ. Δημ. Παπαδάκη.

Η Συναγωγή Χανίων (κειμένη επί της όδου Κονδυλάκη 60) χρονολογείται από του έτους 1522 καί έχει πολύ ένδιαφέρον από ιστορικής άπόψεως. Είναι ισπανικού σφαραδικού τύπου, αλλά καί μέ χαρακτηριστικά βενετσιάνικα κρητικά (μέ τρούλο). Η Συναγωγή έχει παραδοσιακό χαρακτήρα. Είται τό μόνον μνημείο τό όποιον άπομένει από τόν Έβραϊσμό της Κρήτης.

Τό οίκημα της Συναγωγής εκηρύχθη «ιστορικώς διατηρητέον μνημείον» διά της ύπ' αριθ. πρωτ. 16307 άποφάσεως του ύπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, (Γενικής Διευθύνσεως Άρχαιοτήτων), δημοσιευθείσης είς τό ΦΕΚ 605/ 16.9.1965, τεύχος Β.

ποιοίτο ότι, έπειδή «τὴν νύκτα τῆς 4ης πρὸς τὴν 5ην Ἰουλίου ἔλαβε χώρα σειρά ἐνεργειῶν ἀπὸ σχεδίου ἐναντίον ἐγκαταστάσεων τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ, καθ' ὅς ἐφονεύθη εἰς γερμανὸς στρατιώτης καὶ ἐτραυματίσθη εἰς Ἰταλὸς τοιοῦτος» καὶ «ἐπειδὴ οἱ δρᾶσαι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διαπράξουν τὰς ἐνεργείας ταῦτας σμπτάζ, εἰμὴ μόνον διὰ τῆς ὑποστηρίξεως ἐνὸς τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ» προέβη εἰς τὴν λήψιν αὐστηρῶν κατ' αὐτοῦ μέτρων, κ.λ.π. Ἐκτός ἄλλων, ὡς ἀνεκοινοῦτο, «ἐτυφεκίσθησαν πενήντα βεβαρυμένα πρόσωπα».

«Οἱ τυφεκισθέντες 50 — σημειῶν — ἐξετελέσθησαν χθές, ἀνῆκον δὲ εἰς ὅλην τὴν νῆσον, καὶ ἦσαν κατὰ προτίμησιν Ἑβραῖοι. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ Ἰάκωβος τοῦ Ἀβραάμ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραάμ Ἐλχάϊ τὸ ἐπώνυμον, ἀλχημικὸς εἰς τοὺς Ἡρακλειώτας ἀγαθότατος γέρων.

21 Μαΐου 1944, Κυριακὴ τοῦ Τυφλοῦ.

Κατὰ τὸν σημερινόν «Παρατηρητὴν» τῶν Χανίων (φυλλ. 820) «ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς γενικῆς διαταγῆς περὶ μεταφορᾶς καὶ τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδος, συνεκεντρώθησαν χθές τὴν πρωΐαν πάντες οἱ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ διαμένοντες Ἰσραηλίται, προκειμένου νὰ μεταφερθοῦν καὶ μετοικηθοῦν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Εὐρώπην».

«Ὁμοία συγκέντρωσις — γράφω εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου — ἐγένετο κατ' αὐτὰς καὶ ἐνταῦθα. Οὕτω, μετὰ πάροδον τῶσαν αἰῶνων, ἐκρίζουται ἐκ τῆς νήσου τὸ Ἰσραηλιτικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, ὅτε ἦτο πολυπληθές, διεδραμάτισε σηματονὸντα ἐν αὐτῇ ρόλον».

25 Μαΐου 1944, Πέμπτῃ τῆς Ἀναλήψεως.

«Παρατηρητῆς» Χανίων (φυλλ. 823): «Διάταγμα περὶ κατασχέσεως τῆς περιουσίας τῶν Ἑβραίων: Ἡ περιουσία πάντων ἐν Κρήτῃ διαμενόντων Ἑβραίων, ἀδιακρίτως ὑπηκοότητος, ἐπιτάσσεται ἀπὸ τῆς 20 Μαΐου 1944... 23 Μαΐου 1944. Ὁ Διοικητὴς τοῦ Φρουρίου Κρήτης».

6 Ἰουνίου 1944, Τρίτῃ.

«Πρὸ ἡμερῶν μετεφέρθησαν ἐνταῦθα καὶ συνεκεντρώθησαν εἰς στρατόπεδα συγκεντρώσεως οἱ ἐν τῇ νήσῳ Ἑβραῖοι, ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιὰ, προκειμένου ν' ἀποσταλοῦν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἀφάνταστα εἶναι τὰ δεινὰ τῶν. Πρὸς αὐτοὺς ἔρχεται ἄρωγός ἡ ἐνταῦθα ὀργάνωσις τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, με-

τὰ τοῦ ὁποίου συνεργάζεται καὶ ὁ Ε.Ο.Χ.Α. (Ἑθνικὸς Ὄργανισμὸς Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης). Ἡ ὑπὸ προσώπων παροχὴ εἰς τούτους φιλανθρωπίας ἀπαγορεύεται. Ἡ ἐνταῦθα μεταφορὰ τῶν ἐγίνετο περὶ τὸ Σάββατον. Ἔχουν συλληφθεῖ μετ' αὐτῶν καὶ ἡμέτεροι, προοριζόμενοι ἐπίσης δι' ἐκτοπισμόν».

8 Ἰουνίου 1944, Πέμπτῃ.

Δραματικώτατα τὰ προηγηθέντα — ἀπὸ τῆς 1ης τοῦ μηνός — ἐν τῇ πόλει πολεμικὰ γεγονότα, ἅτινα λεπτομερέστατα, εἰς 32 καὶ πλέον πυκνογραμμένους σελίδας περιγράφονται εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου. Ὁ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 1ης Ἰουνίου βομβαρδισμὸς ὑπὸ τῆς συμμαχικῆς ἀεροπορίας τοῦ λιμένος, «ἐνθα ἐκ πολλῶν πλοίων μιᾶς νοσηλοπλῆξης (12 περίπου) εἶχον φθάσει τὰ τρία, τῶν λοιπῶν βυθισθέντων» ὅτε βόμβαι ἐπεσαν καὶ εἰς τὰ προάστεια, ὁ βομβαρδισμὸς ἐπίσης τῆς ἐπομένης, καθ' ἣν, τὴν 2αν Ἰουνίου τοῦ 1944, ἡμέραν Παρασκευῆν, ἔλαβε χώραν ἡ καὶ ἀνθρώπινα θύματα σημειώσασα φοβερά ἐκείνη διὰ τὴν πόλιν ἐκρηγῆς ἡ ὁποία ἐγίνετο εἰς τὸ φέρον πυρομαχικὰ φορτηγὸν πλοῖον, ὅπερ, βληθέν εἰς τὸ πέλαγος, ἐκαίετο εἰς τὸν λιμένα, ὁ βομβαρδισμὸς ὡσαύτως τῆς ἐπομένης καὶ ὁ τῆς παρούσης ἡμέρας, ὅτε κατεστράφη τὸ κτίριον τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς.

Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, 8ην Ἰουνίου 1944, Πέμπτῃ, «τὸ ἀπόγευμα ἐπιβιβάσθησαν τοῦ πλοίου οἱ Ἑβραῖοι τῆς νήσου καὶ ἡμέτεροι, προοριζόμενοι διὰ τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Οἱ παρακολουθοῦντες τούτους γερμανοὶ στρατιῶται ἀπηγόρευον εἰς τὸν πληθυσμόν καὶ νὰ τοὺς βλέπῃ ἀκόμη, προτείνοντες δὲ τὰ πυροβόλα τῶν κατὰ τῶν ἡμετέρων ἠνάγκαζαν τοὺς νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὰ καταστήματα τῶν».

Τὶ ἐπηκολούθησε κατὰ τὴν νύκτα αὐτὴν; Ἰδοὺ τί ἐπὶ λέξει ἀναφέρει τὸ ἡμερολόγιόν μου:

9 Ἰουνίου 1944, Παρασκευῇ.

«Τὴν παρελθοῦσαν νύκτα εἴχομεν, καθὼς ἀνέμενον, ἀεροπορικὴν ἐπιδρομὴν. Ἐκυνηγήθη, ὡς λέγουσιν, τὸ ἀναχωροῦν πλοῖον, ὅπερ δὲν ἐβλήθη λόγω τοῦ ὅτι ἐπέβαινον αὐτοῦ οἱ Ἑβραῖοι. Εἶχε ριφθεῖ, κατὰ τὰς αὐτὰς πληροφορίες, ἀνωθεν τοῦ πλοίου πυρός. Ἐρρίφθησαν βόμβαι, ἀλλ' ὅχι ἐπὶ τοῦ πλοίου, οὔτε ἐπὶ τῆς πόλεως. Εἶχον καταφύγει εἰς τὸ μέγαρον Μακράκη (παρὰ τὸν Μητροπολιτικὸν Ναόν) ὅπου πολλαὶ κυρίαι καὶ προπαντός ἡ κυρία Ἑμμ. Πετράκη, μέειχαν λόγω τῆς Θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς μου ιδιότητος, ὡς ψυχικὸν συμπαραστάτην. Διήρκεσε ἐπὶ μακρόν ἡ ἐπιδρομὴ καὶ τὸ ἀντιεραπορικὸν πῦρ ἦτο πυκνότερον».

Κατὰ τὴν τραγικὴν ταύτην νύκτα, μετὰ ἢ κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀεροπορικὴν ἐπιδρομὴν, ἔλαβε χώραν εἰς τὰ ἀνοικτὰ τοῦ πελάγους μία ἀπὸ τὰς εἰς βάρος τοῦ ἀτυχοῦς Ἑβραϊκοῦ γένους ἀνηκούστους εἰς τὴν ἱστορίαν θηριωδίας τοῦ παρόντος αἰῶνος. Τὸ πλοῖον διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηλαύνοντο οἱ Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης, μεταξὺ δὲ τούτων, ὡς εἶδομεν, καὶ ἡμέτεροι, ἐβυθίσθη, ὑπὸ τῶν γερμανῶν κατὰ τὴν πιθανωτέραν ἐκδοχὴν καὶ κοινὴν ἀντίληψιν, εἰς τὴν θάλασσαν, ἥτις κατέστη ὁ ὕγρος τάφος τῶν Ἰσραηλιτῶν τῆς νήσου. Ἀνθρώπων φιλησύνων, ἐργατικῶν καὶ τιμῶν, ἐν ἀρμονία συζώντων μετὰ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑλλήνων, οἵτινες βαθῶς ἐθλίβοντο διὰ τὸ οἰκτρὸν αὐτῶν τέλος, διατηροῦν δὲ πάντες ἀγαθωτάτην τούτων τὴν ἀνάμνησιν.

(Τὸ ὄρθρο αὐτὸ δημοσιεύθηκε στὴν κρητικὴ ἐφημερίδα «Μεσόγειος» (4. 9. 1963). Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ κειμένου ἐγίναν ἀπὸ τὴ συντάξη τοῦ περιοδικοῦ μας).

(Ἄρθρα καὶ στοιχεῖα γιὰ τὶς Ἰσραηλιτικὲς Κοινότητες τῆς Κρήτης ἔχουν δημοσιευθεῖ στό περιοδικό «Χρονικά» στὰ τεύχη: 39/ ἀφιέρωμα, 59 σελ. 7, 63, 68 σελ. 42, 75 σελ. 5 καὶ 95 σελ. 8).

ΚΑΛΕΣ ΔΙΑΚΟΠΕΣ

- Εὐχαριστοῦμε τοὺς φίλους ἀναγνώστες πού μέ τις ἐπιστολές τους συμπληρώνουν μέ στοιχεῖα τὰ δημοσιεύματά μας.
- Λόγω τῶν θερινῶν διακοπῶν τὸ ἐπόμενο φύλλο τοῦ περιοδικοῦ μας θὰ ἐκδοθεῖ τὸν Σεπτέμβριο 1988.

Τὰ «Χρονικά»

Ο τότε πρωθυπουργός Στεφ. Στεφανόπουλος με τον τότε υπουργό Προεδρίας κ. Ε. Σαββόπουλο και τον πρέσβη της Όμοσπ. Γερμανίας κατά τη μεταφορά της ληκύθου με την τέφρα Χριστιανών και Έβραίων των γερμανικών στρατοπέδων.

‘Η μεταφορά της τέφρας Έβραίων και Χριστιανών από τα χιτλερικά στρατόπεδα

Ο πρώην υπουργός Δρ. Ευάγγελος Γ. Σαββόπουλος με επιστολή του αναφέρει τα παρακάτω ιστορικά στοιχεία για το θέμα των γερμανικών επανορθώσεων και της μεταφοράς της τέφρας των Έβραίων θυμάτων των χιτλερικών στρατοπέδων:

«Διάβασα στο περιοδικό «Χρονικά», τεύχος 100, αναδημοσίευση από τις εφημερίδες του Βόλου του 1965 για τη μεταφορά, τότε, της τέφρας των ατιμα, έγκληματικά και άπανθρώπα δολοφονηθέντων και καέντων στα γερμανικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως Έβραίων και Χριστιανών Έλλήνων.

Έπειδή τα δημοσιεύματα των εφημερίδων του Βόλου είναι άπλως «φωτογραφικά» της τελετής που έγινε στο Βόλο τότε και προς χάριν της Ιστορίας, σās γράφω τις λίγες αυτές γραμμές.

‘Η Ικανοποίηση ήθικά και υλικά των βασανισθέντων, ληστεφθέντων, εκτελεσθέντων και γενικά κακοποιηθέντων από τις έγκληματικές συμμορίες των ναζί, των φασιστών, και των Βουλγάρων, Έλλήνων υπηκόων, αδιαφόρως θρησκεύματος, ξεκίνησε από έμέ, μέ βραδύ ρυθμό, μετά την απελευθέρωση, γιατί δέν είχα στα χέρια μου τά άπαραίτητα στοιχεία. “Έντονα και μαχητικά έπροχώρησα μετά τό 1950, όποτε έτέθηκαν ύπ’ όψιν μου στοιχεία και ή δύναμή μου είχε και τυπικά ένισχυθεί γιατί έγινε τότε μέλος του Κοινοβουλίου της πατρίδος μας.

Τό θέμα της ήθικής και οικονομικής δικαιώσεως και τιμήσεως των παθόντων επί κατοχής, συνδέθηκε μέ τήν

πολιτική μου σταδιοδρομία και μπορώ νά πώ ότι είμαι υπερήφανος για τή σύνδεσή μου αυτή.

Τότε κατάπληκτος είδα τον πραγματικό αριθμό των θυμάτων, απέκτησα στοιχεία των άρπαγών εις βάρος της περιουσίας Έλλήνων υπηκόων, άρπαγών που δέν είχαν καμία σχέση μέ τις επανορθώσεις, οι όποιες σύμφωνα μέ τό Διεθνές Δίκαιο τακτοποιούνται κατά τήν ύπογραφή της συνθήκης ειρήνης μεταξύ των πρώην έμπολέμων, και οι όποιες συνεχέοντο από τις δημόσιες ύπηρεσίες μέ τις αποζημιώσεις οι όποιες έπρεπε νά καταβληθούν εύθύς άμέσως.

Μέ στοιχεία που κατά τό 1952 έθεσε ύπ’ όψιν μου, για τις άρπαγές των περιουσιών ό άείμνηστος πρόεδρος των Έξαγωγέων Ι. Κούρτοβικ, ύπελόγισα, και ό ύπολογισμός απέδείχθη όρθός, ότι οι προελθούσες από τις άρπαγές των Γερμανών κατακτητών όφειλές υπερέβαιναν τά 400.000.000 δολάρια, οι δέ άπαγορευμένοι από τό Διεθνές Δίκαιο και τό Δίκαιο Πολέμου άναγκαστικοί «δανεισμοί και προκαταβολές» από τήν Τράπεζα της Ελλάδος που έκαναν οι Γερμανοί, ύπαγόμενοι και αυτοί στις αποζημιώσεις και όχι στις επανορθώσεις, υπερέβαιναν τά 500.000.000 δολάρια.

Τό θέμα ήταν τεράστιο. Κανένα στοιχείο δέν είχε έρθει στό φώς της δημοσιότητας και τοϋτο, κυρίως, γιατί τό κράτος ένώ θά έπρεπε νά επιδιώκει τις αποζημιώσεις έπεδίωκε από τή Δυτική Γερμανία δανεισμούς, και γιατί οι γνωρίζοντες ιδιωτές έπεδίωκαν καλές έμπορικές

σχέσεις με την ανασυγκροτούμενη Δυτική Γερμανία.

Υδείς τολμούσε. Τό ἐτόλμησα ὅμως ἐγώ. Καί εἶμαι ὑπερήφανος γι' αὐτό. Μὲ σειρά ἐρωτήσεων καί ἐπερωτήσεων στή Βουλή, μέ ἀρθρογραφία στίς ἐφημερίδες, μέ δημόσιες ὁμιλίες μου συχνά, μέ ταξίδια μου στή Δυτική Γερμανία κυρίως, μέ δαπάνες μου, καί ἕνα, ὡς προσκεκλημένος μέ τούς συναδέλφους κ.κ. Ἀλαμανή καί Κοθρή στήν Ἀνατολική Γερμανία, ὅπου καί ἀνέπτυξα τό θέμα τῶν ἀποζημιώσεων στόν τότε πρόεδρό της Οὐλμπριχτ, καί παρά τίς ἀντιδράσεις σημαντικῶν στελεχῶν τῆς τότε κυβερνήσεως καί τήν ἀντιμετώπιση ἀπειλῶν ἀπό συνεργασθέντες κατά τήν Κατοχή, ἤ καί ἄλλους οἰκονομικά θιγομένους, κατόρθωσα νά προωθήσω τό θέμα. Τό 1960 μέ ἐπλησίασαν καί οἱ ὀργανώσεις παθόντων καί ὁμήρων Γερμανίας κατά τήν Κατοχή, οἱ ὁποῖες τιμῶντας τό ἔργο μου μέ ἀνεκήρυξαν ἐπίτιμο πρόεδρό τους.

Ὁ ἀγώνας ἐγίνε ἐντονότερος τόσο ὥστε ὄχι μόνο νά δεχθεῖ ἡ κυβέρνηση ὅτι πράγματι εἶχα δίκιο, ἀλλά καί παρά τό ὅτι εἶχα ἐγκαταλείψει τότε τήν κυβερνητική παράταξη λόγω τῶν διαφωνιῶν μου, κυρίως, γιά τό θέμα αὐτό, νά μέ παρασημοφορήσει.

Σημαντικό ρόλο στήν κάμψη τῶν γερμανικῶν ἀντιρρήσεων ἔπαυε καί ἡ ἀποκάλυψη ἐκ μέρους μου τῆς σιωπηρᾶς ἱκανοποιήσεως γιά παραπλήσια θέματα τῆς Γιουγκοσλαβίας τότε ἐκ μέρους τῆς Γερμανίας.

Τό θέμα ὁδηγεῖται πρὸς τή λύση. Ἡ γερμανική κυβέρνηση δέχεται ὅτι λόγοι ἠθικοί καί πολιτικοί ἐπιβάλλουν τήν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων μου καί γιά τούς οἰκονομικά ζημιωθέντας καί γιά τούς Ὁμήρους.

Θυμᾶμαι ὅτι κάποιος ἀνώτατος Γερμανός κρατικός ἀξιωματοῦχος μοῦ εἶπε, ρεαλιστικά, ὅτι «πρέπει νά σᾶς βοηθήσουμε καί γιά λόγους ἠθικούς καί γιά νά προλάβουμε τήν Ἀγγλία στήν ἀνακατάληψη τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου». Τήν ἴδια ἐποχή, ἐπέτυχα, μέ παραμονή μου ἐπὶ ἕνα μήνα στή Βιέννη, καί τήν ἱκανοποίηση τῶν παραπλησιῶν αἰτημάτων μας ἀπό τούς Αὐστριακούς. Πρὸς δόξαν τῶν χειρισθέντων πρὶν ἀπό μένα παραπλήσια θέματα στήν Αὐστρία, ἀναφέρω, ὅτι, ἐρευνώντας τίς ἀπαιτήσεις μας ἀπό τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο ἀνεκάλυψα καί ἀνείσπρακτα σημαντικά ποσά ἀπό τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο!

Ὅπως γνωρίζετε ἀσφαλῶς, διά τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν ἐπραγματοποιήθηκαν εἰσπράξεις ἀποζημιώσεων ἀπό τίς δύο χώρες, Δυτική Γερμανία καί Αὐστρία, καί διενεμήθη μέρος τῶν ὀφειλομένων πρὸς τούς δικαιούχους, ποσών.

Παράλληλα μέ τίς ἀναφερθεῖσες προσπάθειές μου, κατεβαλα προσπάθειες καί γιά τήν ἠθική δικαίωση τῶν σωματικά βλαβέντων ἀπό τό ναζισμό. Ἡ γερμανική κυβέρνηση δέχτηκε καί τό αἶτημά μου αὐτό. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1965 μέ ἐκρίθη τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Παπανδρέου ὁμάς ἀποτελουμένη ἀπό τόν χρηματίσαντα ὁμηρο ἀείμνηστο Μητροπολίτη Δημητριάδος Δαμασκηνό, τόν πρόεδρο τῆς Πανελληνίου Ὁμοσπονδίας Ὁμήρων Γερμανίας βουλευτὴ Δημήτριο Διαμαντίδη, τόν ἀντιπρόεδρο τῆς ἴδιας Ὁμοσπονδίας Ἀντώνη Κωνσταντίνου, τόν πρόεδρο τῶν ὁμήρων Κρήτης Νικόλαο Νικηφοράκη, τόν πρόεδρο ὁμήρων Βύρωνος Νικόλαο Μαστρογιαννόπουλο καί ἐμένα, μετέβη στή Δυτική Γερμανία καί ἐπὶ εἰκοσάήμερο μέ ἐγκρίση τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης, συνέλεξε ὅσά καί τέφρα ἀπό τὰ διάφορα κρεματορία τήν ὁποία καί μετέφερε, ἀνεπίσημα, στήν Ἑλλάδα. Μέρος τῶν ἱερῶν αὐτῶν λειψάνων καί τέφρας δόθηκε τότε στό Νεκροταφεῖο Νικαίας

στούς ἐκπροσώπους τῆς Ἑβραϊκῆς Κοινότητος ἀπὸ τόν Α. Κωνσταντίνου καί διαφυλάχτηκε ἀπὸ αὐτούς. Μέρος ἐπίσης διαφυλάχτηκε στό Ναό τῆς Ὁσίας Ξένης Νικαίας καί μέρος ἔλαβε ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνός.

Τόν ἐπόμενο χρόνο μέ τόν τερματισμό διαφόρων γραφειοκρατικῶν διαδικασιῶν καί μέ πίεσή μου στή γερμανική κυβέρνηση — ἡμουν τότε ὑπουργός — ἐπέτυχα τήν ἐπίσημη παράδοση ἀπὸ τό γερμανικό κράτος τέφρας καί ὀστών. Πράγματι τόν Ἰούλιο τοῦ 1966 ἡ προαναφερθεῖσα ὁμάς μετέβη ἐκ νέου στή Δυτική Γερμανία ὅπου, καί μέ ἀπότιση κάθε στρατιωτικῆς τιμῆς, παρέλαβε καί μετέφερε μέ γερμανικό στρατιωτικό ἀεροπλάνο τέφρα καί ὀστά τῶν ἀφανῶν ἡρώων τῶν στρατοπέδων καί τῶν κρεματορίων τοῦ ναζισμοῦ καί ἐναπέθεσε στό Στρατιωτικό Ἡρώο τοῦ Α' Κοιμητηρίου Ἀθηνῶν.

Στό ἀεροδρόμιο Ἑλληνικοῦ εἶχε κατέλθει ὁ τότε πρωθυπουργός Στέφανος Στεφανόπουλος μέ μέλη τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ὁ τότε Γερμανός πρέσβης στήν Ἀθήνα πού προσκύνησαν, τά πράγματι ἱερά κατάλοιπα τῶν ἡρώων αὐτῶν τῆς γερμανικῆς Κατοχῆς.

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελῆ 2 - 104 39 ΑΘΗΝΑ
τηλ.: 88.39.951

Υπεύθυνος σύμφωνα μέ τό Νόμο:
Ὁ Πρόεδρος τοῦ Κ.Ι.Σ. Ἰωσήφ Λόβιγγερ
Σουρμελῆ 2

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Μεταφορά των οστών και της τέφρας με τελετική πομπή από το γερμανικό στρατόπεδο στο αεροδρόμιο του Έλληνικού και εκείθεν στο Κοιμητήριο Αθηνών. Την τέφρα συνοδεύει τιμητικό απόσπασμα των ενόπλων δυνάμεων και της ανακτορικής (τότε) φρουράς.

‘Η τιμητική αναγνώριση προς τους Χριστιανούς που έσωσαν Έβραίους κατά την Κατοχήν

Με άφορμή την πρόσφατη τιμητική βράβευση από το Ίδρυμα «Γιάντ Βασέμ» του Ισραήλ (Ίδρυμα για τη διαιώνιση της μνήμης των 6 εκατομμυρίων θυμάτων του Ολοκαυτώματος) 13 Χριστιανών της Ελλάδας, ο κ. Γιώργος Ηλίας Τσαβασάρος, αγωνιστής Έθνικης Αντίστασης 1941 - 44, μέλος της Ομάδας Προστασίας και Διαφυγών του III Συντάγματος του ΕΛΑΣ, απέστειλε στις 14.2.1988 προς τον Ραββίνο Αθηνών την παρακάτω επιστολή:

«Έμαθα ότι πρό ημερών έγινε η ηθική βράβευση ανθρώπων που βοήθησαν Έλληνες Ισραηλίτες να σωθούν από το φασιστικό βομβαρδισμό και την εξοντωτική manía του. Manía σε βάρος αθώων, που τό μοναδικό «φταίξιμό τους» ήταν ότι γεννήθηκαν Έβραίοι.

Αυτή η αναγνώριση, λοιπόν, μάς γέμισε ψυχική ικανοποίηση, γιατί απέτέλεσε και δικαίωση πολλών άλλων άφανών και ανώνυμων συντελεστών του τόσο θεάρεστου και σημαντικού αυτού έργου και μνημόσυνο όσων έφυγαν και είχαν βοηθήσει στην ολοκλήρωσή του, όπως οι αείμνηστοι Ιερείς του τόπου μας και ο πατέρας μου Ηλίας, συγχωρεμένοι τώρα από

μακρού, αλλά και άλλοι πολλοί.

‘Η ταπεινότητά μου, παιδί τότε 15 ετών, αισθάνεται υπερήφανη γιατί με όσες δυνάμεις είχαμε τα τραγικά και βασανισμένα εκείνα χρόνια, αλλά με αδάμαστη πίστη στον παντοδύναμο Θεό, Θεό όλων των πλασμάτων, τό Δίκαιο και τόν άνθρωπο και θέληση ν’ αντίταχθούμε στο έπιτελούμενο άνοσιούργημα, ύψώσαμε τό μικρό μας άνάστημα όπως ο Δαυίδ, στον άνελέητο και κτηνώδη δυνάστη και άδιαφορώντας για κάθε συνέπεια, δείξαμε τήν αγάπη μας και ένεργά αντίδράσαμε στον εξανδραποδισμό και άφανισμό φίλων, γειτόνων, συντοπιτών μά και όσων άλλων Ισραηλιτών, συμμάχων και δικωμένων, κατέφευγαν σε έμάς από όπουδη-

ποτε κι άν αυτοί προέρχονταν και προσήρχοντο στά κλιμάκια τών αγωνιστών. Χρωστούσαμε άλλωστε χάρη στους συμπατριώτες μας Ισραηλίτες γιατί πολλοί είχαν πολεμήσει πριν από τόν γράφοντα, και έπεσαν μαχόμενοι στον πόλεμο του ‘40 κι έμειναν άνάπηροι κατά τόν μεγαλύτερη έκείνο άγώνα του έθνους.

Ό πόνος για όσους χάθηκαν κατά τήν επάρατο Κατοχή, μαρτυρικά και άπάνθρωπα, ήταν και είναι μεγάλος άφού σκληρά σηματοδεύτηκαν οι μνήμες μας από τούς άνομολόγητους βασανισμούς και τό φρικτό θάνατό τους. Εύχομαι οι ψυχές τους τουλάχιστον νά αναπαύονται στους κόλπους του Άβραάμ. Εύχόμαι άκόμα νά επικρατήσει τό Άγαπάτε Άλλήλους στον ταραγμένο κόσμο μας και οι έπερχόμενοι νά ζήσουν ειρηνικά και άδελφωμένα. Φοβάμαι όμως πώς οι πόθοι που εκφράζω, είναι ίσως όραματισμοί ενός άπλοϊκού, που από παιδί αγάπα τούς άλλους άλλ’ έπί πλέον είδε, έπαθε ό ίδιος και έμαθε σε βάθος τί θά πεί άνθρωπινος πόνος και δυστυχία».

ΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΒΡΑΒΕΙΟΥ «ΔΙΚΑΙΟΙ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ»

Στήν κατάσταση τών «Δικαίων τών Έθνών» που έχουν τιμηθεί από τό Ίνστιτούτο Γιάντ Βασέμ του Ισραήλ διότι έσωσαν κατά τή διάρκεια τής Κατοχής συμπολίτες τους, Έβραίους έκ παραδρομής δέν αναφέρθηκαν στο προηγούμενο φύλλο μας οι: **Αντώνιος Παπαδόπουλος, Πόπη Σαρόγλου, Γιάννης Καραφωτάκης.**

**“Ενας ήρωϊσμός - Μιά Δικαίωση.
‘Η διάσωση τῶν ‘Εβραίων
τῆς Ζακύνθου στήν Κατοχή
(‘Αθήνα 1988).**

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Χ. ΣΤΡΑΒΟΛΕΜΟΥ

Είναι ένα βιβλίο γραμμένο με πόνο, με αγάπη, με εύλαβική συμπάθεια προς τήν ‘Ιερή Μνήμη τῶν θυμάτων του ‘Ολοκαυτώματος.

Είναι μία τεκμηριωμένη ιστορική προβολή τῆς Ναζιστικής θηριωδίας καί μία μεγάλη προσφορά γιά τήν Ζάκυνθο μέσα στήν ὁποία συνετελέσθη τό μεγάλο καί ἥρωϊκό καί ἀνθρωπιστικό κατόρθωμα, τῆς διάσωσης τῆς 275 ψυχῶν τῆς ‘Ισραηλιτικῆς Κοινότητος τοῦ νησιοῦ.

Συνιστάται πρὸς ὅλες τίς ‘Ισραηλιτικές οἰκογένειες τῆς ‘Ελλάδος, τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἀπανταχοῦ τῆς γῆς εὐρισκόμενες, νά τό ἀποκτήσουν. Θά ἔχουν γιά πάντα κοντά τους ζωντανή τήν εἰκόνα τοῦ τί ἐγινε, τοῦ τί ἔπρεπε νά γίνη καί ἐκείνου πού ἐγινε μέσα στή Ζάκυνθο, γεγονός μοναδικό σ’ ὅλες τίς κατεχόμενες ἀπό τόν χιτλερισμό εὐρωπαϊκές χώρες.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Σ. Σαραφῆ 14 Ἡλιούπολη Τ.Κ.: 163 45
τηλ.: 97.06.746

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΑΚΡΗΣ, Π. ‘Ιωακείμ 50 Ἀθήνα Τ.Κ. 106 75 τηλ.: 72.26.166

*Αὐτο το Παιδί
Πεύανε αὐριο*

ΝΕΣΤΟΡΑ ΜΑΤΣΑ:

Αὐτό τό παιδί πέθανε αὐριο

(‘Αθήνα: Πιτσιλός 1988)

‘Εγκωμιαστικές οἱ ἐλληνικές καί ξένες κριτικές γιά τό ‘Ημερολόγιο Κατοχῆς τοῦ **Νέστορα Μάτσα** πού ἐκυκλοφόρησε ἀπό τίς ἐκδόσεις «Πιτσιλός» μέ τόν τίτλο «Αὐτό τό παιδί πέθανε αὐριο» καί πού χαρακτηρίσθηκε σάν λογοτεχνικό γεγονός. Κορυφαῖοι πνευματικοί ἄνθρωποι καί ξένοι ἐλληνιστές χαρακτηρίζουν τό νέο βιβλίο τοῦ Νέστορα Μάτσα πού εἶναι ὁ πόλεμος καί ἡ τραγική περίοδος τῆς Κατοχῆς μέσα ἀπό τά μάτια ἐνός παιδιοῦ, σά «μιά μοναδική ἀνθρώπινη μαρτυρία» καί ὡς «ένα πολῦτιμο ἀνθρώπινο ντοκουμέντο γιά τό διωγμό τῶν ‘Εβραίων τῆς ‘Ελλάδος».

Χαρακτηριστικά ὁ διακεκριμένος πρωταγωνιστής τοῦ θεάτρου καί σκηνοθέτης Δημήτρης Μυράτ ἐγραψε γιά τή νέα λογοτεχνική προσφορά τοῦ Ν. Μάτσα:

«Καίρό τώρα εἶχα κάνει μία πικρή διαπίστωση, χωρίς βέβαια νά εἶμαι ὁ μόνος: Πώς μία ἀπό τίς ἀνατριχιαστικές σελίδες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἡ περίοδος τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς, δέν μᾶς ἀφῆσε ἕνα ἀξιόλογο κείμενο πού νά μᾶς συγκλονίσει, νά ἀποδώσει τίς τραγικές

μέρες πού πέρασε ὁ ἐλληνικός λαός.

»Διαβάζοντας τό βιβλίο τοῦ Ν. Μάτσα «Αὐτό τό παιδί πέθανε αὐριο», δόξασα τό Θεό πού βρέθηκε κάποιος νά μᾶς χαρίσει αὐτό τό συγκλονιστικό ντοκουμέντο γιά τό ὁποῖο διψοῦσε ἡ λογοτεχνία μας. Τό διάβασα «ἀπνευστί». Πιστεύω πώς ὅσοι ζήσαμε τή φριχτή ἐκείνη ἐποχή, πρέπει νά χρωστάμε χάριτες στόν Νέστορα Μάτσα πού ζωντάνεψε στή μνήμη μας μέ τόση ἐνέργεια τά ἀπαίσια ἐκεῖνα χρόνια».

**Ν. Berard: Τουρκία καί ‘Ελληνισμός
‘Οδοιπορικό στή Μακεδονία**

(‘Εκδόσεις: Τροχαλία, 1988, β’ ἐκδοση).

Πρόκειται γιά ἕνα ἀξιόλογο οδοιπορικό στή Μακεδονία τό 1890 (‘Ελληνες, Βλάχοι, ‘Αλβανοί, Σέρβοι, Βούλγαροι) ἀπό τόν Βίκτωρα Μπεράρ (1864 - 1930), ἕναν ἀπό τοὺς μεγαλύτερους ἐλληνιστές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τό βιβλίο αὐτό, πού κυκλοφόρησε σέ πρώτη ἐκδοση τό 1892 καί ἀκολούθησαν πολλές ἐπανεκδόσεις του, παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τώρα πού «ἡ πρόσφατη ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος «Μακεδονία» ἀπό πλευρᾶς Βελιγραδίου, τά ἐπίσης πρόσφατα συμβάντα μέ τήν τουρκική μειονότητα στή Βουλγαρία, οἱ ἐλληνοαλβανικές σχέσεις καί οἱ συζητήσεις γιά τίς ἐθνικές μειονότητες στήν ‘Αλβανία, οἱ τεταμένες ἐλληνοτουρκικές σχέσεις, ὁ ἀγώνας τῶν ‘Αρμενίων, ἀποτελοῦν γεγονότα κάθε ἄλλο παρά ἀνεξήγητα ἢ τυχαῖα, ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρεται στόν πρόλογο τῆς νέας ἐκδόσεως.

Στό βιβλίο περιέχονται ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος στοιχεῖα γιά τήν τότε ‘Ισραηλιτική Κοινότητα τῆς Καστοριάς.

— ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ —

‘Ο ‘Οράτιος, υἱός ‘Εβραίου

«Παράξενο διατριβήν ὄχι πρό πολλοῦ χρόνου κατεχώρησε τις τῶν φιλολογούντων (ὁ Braun) ἐν τῷ περιοδικῷ Archeografo Triestino» (τ.Ε! τευχ. Γ’) δι’ ἧς πειράται νά ἀποδείξῃ ὅτι ὁ καλός ἐκεῖνος ἀπελευθερωτής, ὁ πατήρ τοῦ ‘Ορατίου οὔτε ‘Απουλος ἦτο οὔτε Λευκωνός, οὔτε Σαβίνος, ἀλλά ἀγαθός ‘Ισραηλίτης ἐξ ‘Αλεξανδρείας ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀπό τῶν Σελευκιδῶν κατέλιπον τήν Σιών καί ἀποκατεστάθησαν εἰς τάς ἐξελληνισθείσας τῆς ‘Ανατολῆς χώρας. Διατείνεται ὁ γράφων ὅτι πάντα τά διδάγματα ἃ ἐλάμβανε παρά τοῦ πατρός ὁ ‘Οράτιος ἦσαν σύμφωνα τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις καί παραβάλλει χωρία τοῦ Ρωμαίου ποιητοῦ πρὸς ἄλλα ὁμοία τῶν Παροιμιῶν, τοῦ ‘Εκκλησιαστοῦ ἢ τῆς Σοφίας τοῦ Σηράχ. Οὕτως ἐξηγεῖ καί τό Putissimum Penem (ἢ Purissimum) ὃ inter alios jocos ὀνόμαζε τόν ‘Οράτιον ὁ Αὐγουστός κατὰ τήν μαρτυρίαν τοῦ Σουητωνίου (ἐκδ. στερεοτ. Roth σελ. 297). Καί τό πολυθρόλητον δέ Apella δέν εἶναι κατ’ αὐτόν πιθανῶς ἄλλο ἢ τό ‘Αβελ (Abelle).

Σ.Κ. Σακελλαρόπουλος

(‘Εφημερίς τῶν Φιλομαθῶν». Περιοδ. Β’ ‘Αθήναι 1879 σελ 351) - (‘Ανακοίνωση τοῦ κ. Βασ. Α. Σταυροπούλου)

Η ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΟΣ

Ο πρώην ύπουργός κ. ΚΩΝ. ΚΑΛΛΙΑΣ σέ επιστολή του μās γράφει:

«Πρὶν ἀπὸ ἐξήντα περίπου χρόνια, ὅταν ἦμουν νέος δικηγόρος στὴν Χαλκίδα, μοῦ εἶχε δώσει ὁ ἡλικιωμένος τότε Ἰσραηλὶτὴς Μπόχωρ Φόρνης, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο βαθυστόχαστος μελετητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Κοινότητος Χαλκίδος, τὸ ἐσώκλειστο κείμενο, τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζω ἂν ἔχει κάπου καὶ ποτὲ δημοσιευθεῖ ἢ ἂν ὑπάρχει πλέον στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰσραηλικῆς Κοινότητος Χαλκίδας.

Σημειῶνω ὅτι ἡ Κοινότητα τῆς Χαλκίδας εἶναι ἰδιαίτερα συμπαθὴς, κατὰ δὲ τὸν πόλεμο κατὰ τῶν φασιστῶν ἐπιδρο-

μῶν τὸ 1940 ὁ κατὰ βαθμὸν ἀνώτερος Ἑλλήν Ἀξιωματικὸς ποῦ σκοτώθηκε στὴν μάχη ἦταν ὁ Χαλκιδαῖος Ἰσραηλὶτὴς συνταγματάρχης **Μαρδοχαῖος Φριζῆς** τὸν ὁποῖον μάλιστα εἶχα τότε μνημονεύσει σέ τιμητικὴ νεκρολογία».

Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Κ. Καλλία γιὰ τὴν προσφορά του ποῦ συμβάλλει στὴν ἱστορικὴ μνήμη. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ χρονολογία τοῦ συγκεκριμένου κειμένου τοῦ ἀειμνήστου ΜΠΟΧΩΡ ΦΟΡΝΗ. Στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἰσραηλιτικὴ Κοινότητα Χαλκίδος ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ τεύχη 6, 10, 44 καὶ 68 τοῦ περιοδικοῦ μας.

Ισραηλῖται κατοικοῦσαν τὴν Χαλκίδα κατὰ μαρτυρικὰς ἐπιτυμβίους ἀποδείξεις ἀπὸ 1200 ἐτῶν. Μνημεῖα ἐκτισμένα καὶ σωζόμενα ἤδη ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκ τῶν ὁποίων τὰς ἐπιτυμβίους πλάκας ἀφῆρουν κατὰ καιροὺς διάφοροι ἐκ τοῦ νεκροταφείου μὴ τοιχογυρισμένου μέχρι τοῦ 1897 δαπάναις Φερδινάνδου Ρότσιλδ, μαρτυροῦσιν τὴν διαμονὴν τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν Χαλκίδι ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, μία δὲ ἐνυπόγραφος πλάξ φέρουσα χρονολογίαν 1200 ἐτῶν πρὸ τεσσαρακονταετίας ἐστάλη πρὸς τὴν οἰκογένειαν Ρότσιλδ ἀπὸ τῆς ἐνταῦθα Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς διαμονῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν Χαλκίδι ζητηθεισῶν ὑπὸ τῆς οἰκογένειας Ρότσιλδ πληροφοριῶν. Πλάξ μαρμαρινὴ εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ Ἑνετικοῦ φρουρίου Χαλκίδος κατὰ τὸ 1890 ἐπὶ τῶν βάσεων τῆς Πόλεως τοῦ φρουρίου (Κάτω Πύλη) ἔφερε χρονολογίαν 5086 Ἰσραηλ. ἐτῶν (τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀριθμούντων σήμερον 5672 ἀπὸ κτίσεως κόσμου) ἦτοι 584 ἐτῶν σωζομένην δὲ ἐν τῶν ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ Χαλκίδος καὶ περὶ τῶν ὁποίων ἀναφέρει τὸ σύγγραμμα «Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι», πανομοιότυπον τῆς ὁποίας εἰκόνα δημοσιεύει τὸ ἀνωτέρω ἔργον. Τῆς πλακὸς αὐτῆς ἀντίγραφον ἔλαβε ὁ **Τόμ Τόβ Παριάντε** ἀντιπρόσωπος τῆς Παγκοσμίου Ἰσραηλιτικῆς ἐνώσεως (Ἀλιάνς Ἰσραήλιτ) ἐπισκεφθεὶς τὴν Χαλκίδα κατὰ τὸ 1887.

Ἐν Χαλκίδι δὲ κατὰ τὴν «Σάλπιγγα» Εὐβοίας δημοσιεύσαντα πραγματείας τῆς δεσποινίδος **Εὐθαλίας Τσακᾶλη** περὶ ἐνετοκρατίας ἐν Χαλκίδι ἀναφέρει: ἐν Χαλκίδι κατὰ 1200 ἐτῆ μ.Χ. ἤρχε κάποιος **Ραβάνο δὲ Κορσέρι ἢ Κορσέριβα (Ραββίνος δὲ Κορσέριβα)** περὶ οὗ Ραββίνου δὲ Κορσέριβα νομίζω ὅτι ἀναφέρει καὶ ἡ «Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι».

Πλὴν τῆς ἀνω ἀναφερθείσης ἐνυπογράφου πλακὸς κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ φρουρίου εὐρέθησαν καὶ ἄλλαι ἐνυπόγραφαι πλάκες τὰς ὁποίας δυστυχῶς κατέστρεψαν οἱ ἐργάται κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ φρουρίου μὴ διδομένης προσοχῆς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων.

Ἐκ παραδόσεως πιστεύεται ὅτι οἱ Ἰσραηλῖται κατοί-

κοῦσιν τὴν Χαλκίδα ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος ὁμιλοῦσι ἀπαίστως τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀποκλείεται ἐντελῶς διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας Χαλκίδος ἢ γνῶμη ὅτι κατάγονται ἐξ Ἰσπανίας ἀφοῦ ἡ ἐξέλιξις τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξ Ἰσπανίας ἐγένετο κατὰ τὸ 1494 ἐνῶ διάφοροι μαρτυρικὰ ἀποδείξεις, περὶ ὧν ἀνω ἀναφέρω περιτρώως, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ διαμονὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐν Χαλκίδι προηγείται τῆς ἐξ Ἰσπανίας ἐξώσεως τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ αὐτὸς δὲ ὁ **Βενιαμὴν Τουδέλας** ἐπισκεφθεὶς κατὰ τὸ 1200 ἔτος μ.Χ. τὴν Ἑλλάδα εὗρεν Ἰσραηλιτικὴν κοινότητα ἐν **Χαλκίδι** καὶ ἐν **Ἀλμυρῷ** ἀκμάζουσαν ἐπ' ἐμπορίᾳ.

Ἡ Ἰσραηλιτικὴ κοινότης Χαλκίδος ἤκμαζεν ἐπὶ φιλολογία κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ κατ' εὐφημισμὸν ἔφερε τὸ ὄνομα «**Κουτσούκ Σαφέτ**», ἦτοι μικρὰ Ἰερουσαλὴμ διὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἐβραϊκῆς φιλολογίας τῆς καὶ διὰ τὴν ἀκριβὴ ἐκπλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν τύπων. Ἐσώζοντο δὲ πολλὰ χειρόγραφα διαφόρων ἐποχῶν καὶ ἄλλα βιβλία μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀξίας τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα ἐκάησαν κατὰ τὴν πυρπόλησιν τῆς Συναγωγῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν Χαλκίδος κατὰ τὸ 1846 μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἀρχεῖον τῆς κοινότητος μετὰ πολλῶν ἐπισήμων μαρτυρικῶν ἐγγράφων αὐτῆς ὑπὸ κακοβοῦλων, πολλὰ δὲ αὐτῶν σωζόμενα ὑπὸ ἰδιωτῶν μέχρι τινὸς ἐνταῦθα, οἱ δὲ κατὰ καιρὸν διερχόμενοι τὴν Χαλκίδα ξένοι Ραββῖνοι ἀφῆρουν ταῦτα, τῶν κατόχων ἀγνοοῦντων τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἀξία. Μετὰ τῶν ἄλλων ἐγγράφων κατὰ τὴν πυρκαϊάν τῆς Συναγωγῆς κατὰ τὸ 1846 λέγεται ὅτι ἐκάη καὶ ἀντίγραφον τοῦ κώδικος μεταρρυθμιστοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συνεδρίου Πατρῶν τῶν Μινάγim Μινάγ δὲ Πατράς μετὰ τὸ ὁποῖο συνεμορφούτο καὶ ἡ κοινότης Χαλκίδος καὶ διωκεῖτο θρησκευτικῶς.

Κατὰ τὸν λήξαντα αἰῶνα οἱ Ἰσραηλῖται Χαλκίδος ἤκμαζον ἐπὶ φιλολογία καὶ ἐμπορία, ἀπὸ 1882 ὅμως καὶ ἐντεύθεν μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτε καὶ ἤρξαντο μεταναστεύουσαι αἱ πρωτεύουσαι τῶν Ἰσραηλιτικῶν οἰκογενειῶν εἰς Βόλον, ἤρξατο καὶ ἡ παρακμὴ αὐτῆς.

ΧΑΛΚΙΔΑ: Παλαιά εβραϊκή οικία. (Φωτογραφία Μ. Κοέν).

Μετά την άπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1830 ἡ Ἰσραηλιτικὴ κοινότης Χαλκίδος ἦτο λίαν πολυάνθρωπος ὥς προσφυγόντων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν εἰς Χαλκίδα πολλῶν οἰκογενειῶν ἐκ Θηβῶν, Λεβαδείας καὶ ἀλλαχόθεν (ἴδε καὶ οἰκογένειαν **Σιμαντοῦ Σακῆ ἢ Μιστριώτου** καταγομένων ὥς μοί ἔλεγεν ἐκ Μιστρᾶ) ἐνθα ἤκμαζον Ἰσραηλιτικαὶ κοινότητες πρό τῆς Ἐπαναστάσεως Ἑλληνικῶταται ἐκ τῶν ὁποίων προσφύγων οἰκογενειῶν πολλαὶ ὡς Χαλκιδαικαὶ ἀπόκισαν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν εἰς Μ. Ἀσίαν, Θεσσαλονίκην, Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀλλαχοῦ διατηρήσασαι ὅμως μέχρι σήμερον τὴν πατροπαράδοτον γλῶσσαν τῶν (Ἑλληνικὴν) τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμά τιν μὴ ἀφομειωθεῖσαι ὑπὸ πατριωτικῆν ἐποψιν πρὸς τοὺς ὁμοφύλους τῶν Ἰσπανιόλους καὶ ὑπερφηανεύονται νὰ ὀνομάζωνται "Ἕλληνες διατηροῦσι μέχρι σήμερον τὴν Ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν καίτοι ἀπὸ αἰῶνος σχεδὸν ἀπεδήμησαν τῆς Χαλκίδος.

Μεταναστεύουσαι αἱ πλείσται τῶν οἰκογενειῶν ἐκ Χαλκίδος εἰς Μ. Ἀσίαν καὶ ἀλλαχοῦ ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τῶν τὴν τύχην τῶν ὁμοφύλων τῶν ἐν Τριπόλει (ὄρα Ἱστορίαν Ἰωάν. Ραζῆ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως περί τῆς ἐν Τριπόλει πολυαριθμοῦ Ἰσραηλιτικῆς κοινότητος καὶ τῆς τύχης αὐτῆς κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπολιτσᾶς ἐξ ἄλλων ἀκόμη πληροφοριῶν ὁμοφύλων Πελοποννησίων) ἐκ τῶν ὁποίων οἰκογενειῶν αἱ πλείσται ἐσφάγησαν μὴ φεισθέντων οὔτε τῶν γυναικοπαίδων, τινές δὲ αὐτῶν καταφυγεῖσαι εἰς Ζάκυνθον ἐσώθησαν, ἔνιοι δὲ τούτων σωθεῖσαι ὑπὸ τῶν προκρίτων **Κολοκοτρώνη** καὶ **Μαυρομιχαλαίων** προσέφυγον εἰς Καλάμας, ἐνθα ἐκ φόβου ἠσπάζοντο τὸν Χριστιανισμόν (ὄρα καὶ οἰκογένειαν **Χιαμπέτς** διαμένουσαν ἐν Ἀθήναις καὶ τῆς ὁποίας ὁ πάππος εἶχε βαπτισθῆ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐπιστρέψας κατόπιν εἰς Λάρισσαν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν θρησκείαν καὶ ἐνυμφεύθη ἐκεῖ).

Αἱ ὀλίγοι ἐν Χαλκίδι ἀπομείνασαι οἰκογένειαι συνέχισαν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἰσραηλιτικῆς κοινότητος Χαλκίδος ἀποκτήσασαι ἰσονομίαν καὶ ἰσοπολιτείαν κατὰ τὸ 1833 τῇ ὑψηλῇ ὑποσχέσει τοῦ ἀειμνήστου **Βασιλέως Ὁθωνος** διατηροῦσιν ταύτην μέχρι σήμερον.

Μέχρι τοῦ 1870 οἱ Ἰσραηλιταὶ Χαλκίδος καίτοι κατὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1843 καὶ ἡ μεταπολίτευσις τοῦ 1862 ἀνεγνώρισαν καὶ ἐσεβάσθησαν τὰς πρὸς αὐτοὺς ἐγγυήσεις τοῦ ἀειμνήστου Ὁθωνος τῆς ἰσονομίας καὶ ἰσοπολιτείας ἐν τούτοις λυπηρὰ κατὰ καιροὺς γεγονότα ἀπὸ μέρους τῶν Χριστιανῶν καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐβδομάδα τῶν Παθῶν καὶ τὸ Πάσχα κατέστησαν προβληματικὴν τὴν θέσιν αὐτῶν ἐν Χαλκίδι μεθ' ὅλον τὸ ἀγρυπνον βλέμμα τῶν ἐπισήμων ἀρμοδίων κατὰ καιροὺς ἀρχῶν Χαλκίδος καὶ τῆς προστασίας αὐτῶν ὑπὸ προκρίτων οἰκογενειῶν.

Κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀπεσταλμένοι Εὐρωπαϊκῶν κέντρων ἐπισκεπτόμενοί τὴν Χαλκίδα ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀντελαμβάνοντο τὴν θέσιν τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ πολλὰ ἐγράφοντο εἰς τὸν Εὐρωπαϊκὸν τύπον περί τῆς τύχης τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀλλοφύλων καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἰσραηλιτῶν (ὄρα καὶ ἐφημερίδα Ἀμαγίδ 1868-1870 δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς τὸ ἔτος), ἐν τούτοις οἱ Ἰσραηλιταὶ Χαλκίδος καυχώμενοι διὰ τὸ Ἑλληνικὸν τῆς καταγωγῆς τῶν, διότι οἱ ἐν Χαλκίδι Ἰσραηλιταὶ εἶναι οἱ γνησιώτεροι (γηνγενεῖς) κάτοικοι τῆς Χαλκίδος ὡς κατοικοῦντες ἀπὸ μακρῶν αἰώνων τὴν Χαλκίδα ἀπέναντι ἄλλων (Χριστιανῶν) κατὰ καιροὺς ἄλλοθεν ἐγκατασταθέντων ἐνταῦθα, διδομένης εὐκαιρίας ὅτε τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα ἀνεκινᾶτο ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐπέκειτο δὲ ἡ Βερολίνιος Συνδιασκέψις, ἀπὸ μέρους δὲ πολλῶν ὁμοφύλων καὶ ἄλλων μεγάλων πολιτικῶν τῆς Εὐρώπης ἀνδρῶν ἐθίγετο τὸ ἐπισημάλως τῶν ξένων φύλων ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι ἐρειδομένων ἐπὶ ἐπισήμων προξενικῶν πράξεων καὶ ἀνταποκρίσεων περιοδεύοντων τὴν Ἀνατολὴν Εὐρωπαϊῶν ἀπεσταλμένων, ἀντιληφθέντων ἐκ τοῦ πλησίον τὴν τύχην τῶν ἀλλοδόξων, ἐν

τούτοις, επαναλαμβανών, οι 'Ισραηλίται Χαλκίδος επίσης διά του 'Υπουργείου των 'Εξωτερικών της 'Ελλάδος διέψευσαν τās κατά των 'Ελλήνων αποδιδόμενες μισαλλοδοξίας μομφές εύγνωμόνως υπέρ της μητρός 'Ελλάδος της γνησίας πατρίδος αὐτῶν, καίτοι θετά τέκνα, αὐτῆς, ἐκφρασθέντες. Ἐκτοτε οἱ 'Ισραηλίται Χαλκίδος ἀπολαύουσιν πλήρη ἐλευθερίαν ἐν Χαλκίδι καί ζῶσιν ἀρμονικότερα.

Ραββῖνοι τοῦ λήξαντος αἰῶνος ἐν Χαλκίδι ὑπῆρξαν οἱ **'Ααρὼν Φόρνας**, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν Χαλκιδεὺς μύστις τῆς ἑβραϊκῆς φιλολογίας, χειρόγραφα ἔργα τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο μέχρι τινός πολλά. **Μενασὶ Μαρζὸκ** Χαλκιδεὺς Ραββῖνος διεδέχθη τὸν 'Ααρὼν Φόρνα φιλόλογος ἀκμάσας μέχρι τοῦ 1849 ὅτε καὶ ἀπέθανε, χειρόγραφα ἔργα τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο μέχρι τινός πολλά τῶν ὁποίων ἀφήρεσαν Ραββῖνοι ἐπισκεφθέντες τὴν Χαλκίδα. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ 1849 - 1854 ἐκ περιτροπῆς διεδέχθησαν τὸν ἀποθανόντα διάφοροι Ραββῖνοι ἐν' οἷς οἱ **Λὸμ Τόβ Χασὼν** καὶ **Καπελούτος** ἐκ Θεσσαλονίκης, ὅτε κατὰ τὸ 1854 κατασταλέντος τοῦ διχασμοῦ τῆς ἐνταῦθα κοινότητος ἀνέλαβεν τὴν Ραββικὴν ἔδραν ὁ τελευταῖος Χαλκιδεὺς Ραββῖνος **Βενιαμὴν 'Ασχαρ 'Ακοέν** ἐν Κων/πόλει ἀποπερατώντας τὰς σπουδὰς του.

Ὁ Ραββῖνος οὗτος ἐτύγχανε ἰδιαίτερας ἐκτιμῆσεως ἀπὸ μέρους τοῦ συγχρόνου του **'Αρχιεπισκόπου Χαλκίδος Καλλινίκου Καμπάνη** μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέετο στενότερα καὶ ἀπῆλθε ἀμερίστου ἀγάπης. Ἀπεβίωσε τὴν 7ην 'Ιουλίου 1881 ἀφοῦ τὸ προηγούμενον ἔτος ἐόρτασε πανηγυρικῶς ἐν τῇ Συναγωγῇ παρισταμένων τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν καὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ Στρατοῦ τὸ χαρμόσυνον ἀγγελμα τῆς προσαρτήσεως Θεσσαλίας καὶ 'Ηπείρου εἰς τὴν 'Ελλάδα. Τὴν κηδεῖαν αὐτοῦ ἀκολούθησαν αἱ ἀρχαὶ τῆς Πόλεως καὶ ὁλόκληρος ἡ κοινὴ Χαλκίδος ἐκτιμήσαντες τὰς ἀρετὰς του.

'Αποθανόντος τοῦ Βενιαμὴν 'Ακοέν διάφοροι ἔκτοτε ξένοι Ραββῖνοι διεδέχθησαν ἐν οἷς καὶ ὁ **'Αβραάμ Λευῖς**, κατὰ τὸ 1892 - 1893 νεωτεριστῆς ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὴν ἐν 'Ιερουσαλὴμ μεγάλῃ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Μπλουμεντάλ ἀφῆσας τὴν λαμπροτέραν ἐποχὴν ἐν Χαλκίδι διὰ τὸ εὐρύμαθές καὶ γλωσσομαθές. Ἐτυχεν δὲ ἰδιαίτερας ἐκτιμῆσεως ἀπὸ μέρους τῆς κοινῆς Χαλκίδος διὰ τὸ ἰδιαίτερον φιλογονικὸν τοῦ χαρακτῆρος του, ἰδίᾳ δὲ διότι κατὰ τὸ δημοτελές ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα 'Ισραηλιτικῆς Κοινότητος μνημόσυνον τῆς πολυκλάστου **'Αλεξάνδρας** συνέθεσεν ὁ ἴδιος ἐλεγείον εἰς 'Εβραϊκὴν καὶ 'Ελληνικὴν γλῶσσαν τὸ ὅπου αἱ ἀκροστοιχίδες ἐκάστου στίχου καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ καὶ τοῦ 'Ελληνικοῦ ἐσχημάτιζον τὸ ὄνομα 'Αλεξάνδρας. Ὁ Ραββῖνος οὗτος δὲν ἔμεινε πολὺ ἐν Χαλκίδι προαχθεὶς εἰς ἀρχираββῖνον Μοναστηρίου ἐνθα καὶ ἀπεβίωσεν.

Ἡ 'Ισραηλιτικὴ κοινότης Χαλκίδος κέκτηται συναγωγὴν ἀνωκοδομηθεῖσαν τὸ 1849 πυρποληθεῖσαν τὸ 1846 ὑπὸ κακοβούλων, ἐνθα κατεστράφησαν πολλὰ ἔγγραφα καὶ ὁλόκληρον τὸ 'Αρχεῖον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος.

Εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Συναγωγῆς συνετέλεσαν μεγάλως, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἡ ἐν 'Αθῆναις διαμένουσα Δουκέσσα 'Ισραηλῆτις ὡς λέγεται (**Δουκίσσα τῆς Πλακεντίας**).

'Ισραηλῆτης ἱατρός κατὰ τινὰ ἐπιτύμβιον πλάκα σωζομένην ἤδη ἐν τῇ Συναγωγῇ ἐκτισμένη εἰς τὸν περιβολὸν εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν 1905 μεταρρυθμισιν τῆς Συναγωγῆς ἐντὸς αὐτῆς ὀνόματι **'Ιωνᾶθάν Νασάω** Νισάνν 5310 ἀκμάσας πρὸ 350 περίπου ἐτῶν.

Χειρόγραφα καὶ ἄλλα βιβλία φιλολογικῆς ἀξίας σῶζονται ἤδη πολλὰ ὀλίγα, βιβλία προσευχῶν ἐπίσης 'Αστελυδάμον πρὸ 680 περίπου ἐτῶν ἐκτυπωθέντα ἐκεῖ. Ἐπίσης ὀλίγα φύλλα 'Ιερὰς Γραφῆς εἰς 'Εβραϊκὴν, 'Ελληνικὴν, 'Αραβικὴν, 'Ισπανικὴν, καὶ Σχολίων Ρασσὶ μέ ἐβραϊκοὺς χαρακτῆρας. Ποιήματα εἰς ἑβραϊκὴν γλῶσσαν σῶζονται πολλὰ ἐνταῦθα ἐκπονηθέντα παρὰ διαφόρων 'Ισραηλιτῶν τινὰ δὲ τούτων ἀνάμικτα εἰς 'Εβραϊκὴν, Τουρκικὴν (τὸ ποιημάτιον τοῦτο λέγεται ὅτι συνέθεσεν 'Ισραηλῆτης καλὶφῶνος ἐξαναγκασθεὶς νὰ ἐξιλαμισθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τὸ καλὶφῶνόν του καὶ ἀναβάς ἐπὶ τοῦ Μιναρὲ ἀφοῦ τὸ ἔψαλεν μέ περιπάθειαν ἔπρεσεν καὶ ἠτοκτόνησεν) ἄλλα δὲ εἰς 'Ελληνικὴν γλῶσσαν μέ ἐβραϊκοὺς χαρακτῆρας.

Ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ 'Ελληνικοῦ Στρατοῦ διατελέσαντες 'Ισραηλίται Χαλκιδεῖς καὶ ἰδία κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 διεκρίθησαν διὰ τὸ πειθαρχικόν καὶ αὐθόρμητον πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον τινὲς δὲ τούτων εἰσὶν βαθμοφόροι (**Μοσχῶρ Σακκῆ** λοχίας 1897. **Ἰσάκ Ι. Κοέν** δεκανεὺς **Χαῖμ 'Ιωσήφ Κοέν** λοχίας 1886, ἤδη δὲ **'Ιωσήφ Χαῖμ Λευῖς** δεκανεὺς) καὶ ἄλλοι οὓς δὲν ἐνθυμούμαι.

Σήμερον ἡ 'Ισραηλιτικὴ κοινότης Χαλκίδος ἀριθμοὶ περὶ τὰς 40 οἰκογενεῖας ἐνῷ ἄλλοτε κατῴκουν εἰς τὸ διπλάσιον τὴν Χαλκίδα, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου θὰ ἐλαττωθῇ τὸ ἀριθμὸς λόγῳ τῆς συνεχοῦς μεταναστεύσεως αὐτῆς εἰς ἄλλα ἀκμαϊότερας τῶν ἐμπορίων πόλεις καὶ ἰδία εἰς Βόλον καὶ 'Αθήνας ἐνθα πολλοὶ τῶν Χαλκιδέων 'Ισραηλιτῶν διεκρίθησαν εἰς τὰ στάδια εἰς ἃ ἐπεδόθησαν καὶ ἰδία εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ Βιομηχανίαν.

Σχολεῖον ἡ 'Ισραηλιτικὴ Κοινότης διατηρεῖ ἤδη ἐνθα διδάσκεται ἡ 'Εβραϊκὴ γλῶσσα συντηρούμενον ὑπὸ τῆς κοινότητος καὶ τῶν βοηθημάτων Δήμου Χαλκιδέων καὶ Δημοσίου.

Ἡ 'Ισραηλιτικὴ κοινότης Χαλκίδος ὁσημέραι βαίνει εἰς τὴν διάλυσιν αὐτῆς λόγῳ τῆς συνεχοῦς μεταναστεύσεως καὶ εἶναι ὄχι εὐχάριστον καὶ δι' αὐτὴν καὶ διὰ τὴν 'Ελλάδα, κοινότης διατηρηθεῖσα ἐπὶ δύο περίπου χιλιετηρίδας ἀκμάσασα καθ' ὅλα αὐτῆς τὰ στάδια νὰ παύσῃ συνεχίζουσα τὴν ἱστορίαν αὐτῆς.

ΜΠΟΧΩΡ ΦΟΡΝΗΣ

Οἱ 'Εβραῖοι στή Μικρά 'Ασία

Κατὰ τὴν περίοδο πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως στή Μικρά 'Ασία ὑπῆρχαν 172 ἑβραϊκά σχολεῖα, μέ 678 δασκάλους καὶ 9.540 μαθητές. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ περιέχονται σέ ἄρθρο τοῦ **Περ. Ροδόκη** ποῦ δημοσιεύθηκε στό περιοδικό **«Τότε»** (Φεβρουάριος 1988).

Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἑβραϊκά σχολεῖα ὑπῆρχαν ὡς ἀκολούθως:

- Μικρασιατικὴ Διοίκηση Κων/πόλεως 123 σχολεῖα 492 δάσκαλοι 6.197 μαθητές
- Διοίκηση Νικομήδειας 2 σχολεῖα, 8 δάσκαλοι, 200 μαθητές
- Γεν. Διοίκηση Προύσης 19 σχολεῖα, 76 δάσκαλοι, 648 μαθητές
- Διοίκηση Πηγῶν 5 σχολεῖα, 10 δάσκαλοι, 367 μαθητές
- Γεν. Διοίκηση Σμύρνης 22 σχολεῖα, 88 δάσκαλοι, 2.092 μαθητές
- Γεν. Διοίκηση Ἄγκυρας 1 σχολεῖο, 4 δάσκαλοι, 36 μαθητές

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Συνέχεια από τη σελ. 2

έμφανείς διαφοροποιήσεις παρουσιάζεται η 'Εβραϊκή Θρησκεία ή όποια στοχεύει να κάνει τόν άνθρωπο κυρίως «'Ανθρωπο» με την πραγματική σημασία της λέξεως — να μεταμορφώσει δηλαδή τό κοινό ζωικό δημιούργημα σ' αυτό τό ανώτερο λογικό όν πού αποτελεί καί τήν κορωνίδα της δημιουργίας όπως διακηρύσσει καί ό πατέρας τών άρχαίων φιλοσόφων μας, ό Σωκράτης.

Ή θεολογία, καί ή φιλοσοφία, ό βαθύς στοχασμός καί ή θεωρία της μεταφυσικής υπάρχουν βέβαια στόν 'Ιουδαϊσμό καί μάλιστα σέ ύψηλό βαθμό άνεπτυγμένες, μέ έξαιρετικές, έντυπωματικές καί πλούσιες βιβλιογραφίες. Αύτές όμως είναι ένα μέρος του 'Ιουδαϊσμού καί αυτό όχι τό πιο σημαντικό. Τό κοινωνικό - τυπικό - λατρευτικό έχει άναμφισβήτητα μεγαλύτερη σπουδαιότητα γιατί αυτό, όπως ήδη άναφέραμε, καθορίζει, ρυθμίζει καί διατηρεί ζωντανούς τούς δεσμούς καί έμπρακτα τίς σχέσεις του ανθρώπου πρός τόν συνάνθρωπό του πρώτα - του ανθρώπου πρός τήν θεότητα κατόπιν.

Έκείνο κυρίως πού διαφέρει από τίς άλλες δοξασίες καί είναι ίδιον του 'Ιουδαϊσμού είναι ή πρόταξη της πράξεως πριν από όποιαδήποτε θεολογική - φιλοσοφική καί άλλη κοσμοθεωρία όπως άναφέρεται στην «Τορά» μας: «**Νασέ βενισμά**» = «**Θά πράξουμε καί θά ακούσουμε, θά καταλάβουμε**».

Ή 'Εβραϊκή Θρησκεία λοιπόν είναι πάνω από όλα «**Τοράτ Χαγείμ**» = **Νόμος ζωής**, όπως σωστά χαρακτηρίζεται καί γίνεται αποδεκτή άπ' όλους μας. Είναι μέ απλά λόγια ένα θρησκευτικό - κοινωνικό - πολιτικό σύστημα γιά τό όποιο πιστεύουμε ότι ήταν καί παραμένει τό πλέον όρθό καί δίκαιο, τό πιο άνθρωπινο, πάντα επίκαιρο καί άξεπέραστο. Πρωταρχικός στόχος αυτού του συστήματος είναι ή ήθική τελειότητα του ατόμου καί ή διαρκής επίδιωξη καί αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης - ύψηλό ιδανικό - γιά τήν έπιτυχία του όποίου άκατάπαυστα μάχθούσαν, μερόνυχτα άγωνίζονταν καί συνεχώς νοθετούσαν τόν λαόν μας όλοι άνεξαιρέτως οι προφήτες.

Γίνεται έτσι όλοφάνερη καί μέ σαφήνεια ή διαφοροποίηση της 'Εβραϊκής Θρησκείας από τίς άλλες δοξασίες μέ τήν πανθομολογούμενη αποδοχή τών άρχών «**Λο άμιδράς σηκάρ, έλα άμασά**» = «**Δέν είναι τόσο ή έρευνα, ή γνώση τό σπουδαίο όσο ή Πράξη**». Σ' αυτήν άκριβώς τήν έκτίμηση καί διαφοροποίηση όφείλουμε τήν έκπληκτική καί θαυμαστή ύπαρξή μας σάν θρησκευτική μειονότητα σ' όλα σχεδόν τά γεωγραφικά μήκη καί πλάτη του πλανήτη μας γιά δύο καί πλέον χιλιετίδες, παρ' όλες τίς αντίδοτητες, τίς κακουχίες, τίς καταπίσεις, τίς έξορίες, τούς έξευτελισμούς, τίς ταπεινώσεις τά πογκρόμς καί τά Όλοκαυτώματα, διωγμένοι καί στερημένοι άπ' αυτήν ακόμα τήν γή τών προγόνων μας.

Οί άλλες θρησκείες βασίζονται σέ δογματικές περισσότερο άρχές καί ύψηλές ιδέες, σέ μυστήρια καί μεταφυσικά ιδανικά τά όποια συγκινούν, προσελκύουν ακόμα δε καί μαγνητίζουν μία μερίδα πιστών πού είναι

οί μορφωμένοι άνθρωποι καί τήν αντίθετη μερίδα τίς χιλιάδες μυριάδες τών όπαδών τους πού είναι καί ή πλειοψηφία, πού τίς ακολουθούν μέ ένα τυφλό πιστεύω γιατί άδυνατούν νά τίς συλλάβουν ή γιατί μένουν αδιάφοροι μία καί χρειάζεται σημαντική πνευματική προσπάθεια καί κόπωση γιά νά τίς καταλάβουν. Ένα τέτοιο πιστεύω, όσο σπουδαίο καί άν είναι, παραμένει πάραυτα άφηρημένο καί εύκολα μπορεί νά κλονισθεί από τά κτυπήματα της αύστηρης έπιστημονικής κριτικής άφού είναι βασισμένο περισσότερο στό συναισθηματισμό, παρά στην κρύα λογική.

Ό 'Ιουδαϊσμός πού βάζει σέ δεύτερη θέση κι αυτό ακόμα τό **Σ' εμά Γισραέλ..** πού ως γνωστό συνοψίζει φραστικά τό μοναδικό μας δόγμα καί περίεχει τήν διακήρυξη της 'Εβραϊκής πίστewς — σέ σχέση μέ τήν «**Μισοθά**» = **Έντολή «Βεετ ακέβες άσενή τασέ μπέν αρμάειμ»** = **Τό δεύτερο άρνί θά τό θυσιάσεις τό άπόγευμα**» πού κατέχει τήν πρώτη θέση σέ σπουδαιότητα, φαίνεται περίτρανα ότι προτιμά τήν ενέργεια από τήν όχι καί τόσο άφηρημένη δοξασία στόν Ένα καί Μοναδικό Θεό, σέ τελειότητα άνάλυση. Βρίσκεται μέ τήν προτίμηση στην Πράξη από τήν θεωρία — ουσιαστικά προφυλαγμένος κι αυτό είναι ιστορικά άποδεδειγμένο — από ένδεχομ ένη άναγκαστική άποστασία ή όποια θά μπορούσε νά έκδηλωθεί κάτω από δύσκολες συνθήκες του δυστυχώς πολύ δυστυχώς ό λαός μας έζησε συχνότατα κατά τήν διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας. Τετρακόσια χρόνια σκλάβοι στην άρχή γιά νά θυμηθούμε σέ μία χώρα όπου οι καταδυνάστες του επιζητούσαν τόν φυσικό καί πνευματικό άφανισμό του, περνώντας από τόν μεσαίωνα μέ τήν τρομερή είρωνεία της τύχης — 'Ιερά Έξέταση τά θύματα της καί τούς «Μαράνους» φθάνοντας στην σύγχρονη εποχή, στίς μέρες μας πού αλίμονο έμείς είχαμε τό θλιβερό προνόμιο νά ζήσουμε, νά δούμε καί νά ακούσουμε από μαρτυρικά χείλη τό Όλοκαύτωμα.

Στό Όλοκαύτωμα σίγουρα θ' άναφερόταν ό «Προφήτης» όταν έλεγε: «**Αφ κι γεσουάρ λο γιουμάν**» = «**Κι άν εξιστορηθεί δέν μπορεί νά γίνει πιστευτό ένα τέτοιο γεγονός**» καί όμως είναι δυστυχώς θλιβερή αλήθεια, πραγματικότητα πού ξεπερνά σέ έκτέλεση καί τήν πιο νοσηρή φαντασία. Όμως καί σ' αυτό τ' άδικοχαμένα παιδιά του λαού μας παρέμειναν μέ άκλόνητο όσο και άλώβητο τό Πιστεύω. Ζωντανές είναι οι διαπιστώσεις καί πολυάριθμες οι μαρτυρίες πώς τά θύματα της ναζιστικής κτηνωδίας — τ' άδέρφια καί οι γονείς μας — προχωρούσαν καί άντιμετώπιζαν τό θάνατο τραγουδώντας τό «**Ανι μασμίν...**» μία από τίς άρχές του περίφημου Μαϊμνίδη καί ψέλνοντας τό «**Σ' εμά Γισραέλ**».

Ό 'Ιουδαϊσμός καθορίζεται τελικά καί διαχρονικά σάν μία ίσχυρή έσωτερική έξις, σάν μία φύση καί σάν τέτοια γίνεται άπόλυτα κατανοητό ότι δέν άποκτάται μέ μία απλή φραστική διακήρυξη — όσο σπουδαία καί μεστή μπορεί νά είναι αυτή ή διακήρυξη σάν τό «**Σ' εμά Γισραέλ...**» ούτε όμως καί αποβάλλεται μέ τήν απλή έξ ίσου άποκήρυξη του Πιστεύω του. Γιατί αυτός γεννιέται, μεγαλώνει, δυναμώνει καί στεργιώνει όχι μέ απλή θεωρία αλλά μέ πράξεις καί ενέργειες.

Δέν ξέρω ἂν συνειδητοποιήσαμε ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμός εἶναι ὁ τέλειος συνδυασμός τῆς Αἰώνιας σοφίας μέ τήν πολύχρονη ἐμπειρία μας, δυναμωμένος ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἐπιστήμη καί γνώση μέ τέτοιο τρόπο πού τόν καθιστοῦν ἐπίκαιρο σέ κάθε στιγμή καί γιά ὅλες τίς ἐποχές παλαιές καί σύγχρονες καί ἐξασφαλίζουν τήν ζωτικότητά του στό διηνεκές τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.

*

Αφού παραστατικότερα δώσαμε τήν σωστή ἀντίληψη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί τόν προσδιορίσαμε μέ ἀπόλυτη σαφήνεια, καιρός νά ρθούμε καί στόν ὀρισμό τοῦ καλοῦ Ἑβραίου. Ἑβραῖος — πού στήν κυριολεξία σημαίνει ἀντικρινός — ἀπό τήν ἀπέναντι ὄχθη — ὁ ξεχωριστός — εἶναι ὅποιος γεννιέται ἀπό μητέρα Ἑβραία καί ἐκεῖνος πού ἀσπάζεται τό πιστεύω τοῦ πρώτου Πατριάρχῃ Ἀβραάμ.

Διαπιστώνουμε ὅτι καλός καί πιστός Ἰσραηλίτης - Ἑβραῖος, εἶναι ἐκεῖνος πού σέβεται καί σχολαστικά ἐφαρμόζει τίς ἐντολές τῆς Ἑβραϊκῆς Συλλογῆς Νόμων πού εἶναι ἡ «Τορά» καί τίς κάνει καθημερινά βίωμά του κι ὄχι «ὅποιος βασιζέται στήν καταγωγή του ἡ ἐστερνίζεται μόνο τίς μεγάλες ἀρχές τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί καταλαβαίνει τίς ὑψηλές θεολογικό - φιλοσοφικό - κοινωνικές ἐννοιες μέ τήν σπουδαία σημασία τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας του. Αὐτά τά τελευταῖα γνωρίσματα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἔχουν γίνει κτῆμα — ἄμεσα ἡ ἔμμεσα — κάθε κοινωνίας πού θέλει νά λέγεται προηγμένη.

Γι' αὐτούς ὅποιος στηρίζεται στήν καταγωγή καί τήν γνώση εἶναι θεωρητικά μόνο καλός Ἑβραῖος ἐνῶ στήν Πράξη εἶναι ἀπλός Ἑβραῖος.

Καλός καί πιστός Ἑβραῖος εἶναι ἀναντίρρητα αὐτός πού - καθημερινά καί ὄχι περιστάσιακά καί ὅποτε τόν βολεῦει - παίρνει ἐνεργό μέρος σ' ὅλες τίς δραστηριότητες τῆς κοινοτικῆς μας ζωῆς μέ καθοδηγητῇ τήν «Τορά» καί προσφέρει μέ ὅλη τήν καρδιά, μέ ὅλη τήν ψυχή, μέ ὅλο τό εἶναι τοῦ **«Μπεχὼλ Λεβαβεχά ουβχὼλ ναφ» ἐχά ουβχὼλ μεουτέχα»** ὅ,τι ὑποχρεοῦται νά πράξει. Πρέπει μιά γιά πάντα νά καταλάβουμε ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ «Καλοῦ Ἑβραίου» δέν εἶναι ὑπόθεση, ἀτομική καί ἐσωτερική τοῦ κάθε **«Γιεουντί»** ὅπως πολύ συχνά ἀκούμε πολλούς νά καυχῶνται λέγοντας «Ἐγὼ εἶμαι περήφανος καί καλός Ἑβραῖός γιὰτί τό νοιώθω στά μύχια τῆς καρδιάς, στά βάθη τῆς ψυχῆς μέχρι τόν μυελό τῶν ὀστέων μου». Αὐτό πού μετράει περισσότερο καί εἶναι καθοριστικό γιά τόν Ἑβραϊσμό εἶναι ἡ Πράξη καί ὄχι ἡ θεωρητική διακήρυξη. Θά πρέπει νά διακρινόμαστε μέ τά ἔργα καί τίς πράξεις πού θά μαρτυροῦν τήν πίστη μας στίς ἐντολές τῆς «Τορά» καί τήν προσήλωσή μας στίς σοφές παραινέσεις τῶν **Χαχαμεϊμ**, τήν παράδοσή μας καί νά μὴν ἀπέχουμε ἀπό τίς δραστηριότητες τοῦ συνόλου.

Τότε μόνο θά μπορούμε νά εἴμαστε αἰσιόδοξοι γιὰ τήν πρόοδο καί προκοπή τῆς Κοινοτήτάς μας καί ἡν στερῶση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στήν πραγματικά μεγαλειώδη διάσταση τοῦ AMEN.

(Εἰρήνηση πού ἐγίνε στό Πνευματικό Κέντρο Ἀθηνῶν, στίς 17 Φεβρουαρίου 1988 μέ θέμα τόν τίτλο τοῦ ἄρθρου).

ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ: Πανοραμική ὄψη τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν ἔξω ἀπό τήν Παλιά Πόλη, ἡ Κοιλὰδα τῶν Κέδρων, ἡ ρωσική θρησκευτική ἐγκατάσταση καί ὁ ἀνεμόμυλος τῆς Montefiore. (Φωτογραφία ἀπό τό Ἰσραηλινό περιοδικό «Ariel»).

